

BANKÇILIQ və *RƏQƏMSAL* *ÖDƏNİŞLƏR*

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

LAYİH

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYİH

D Ə R S V Ə S A İ T İ

Xəyaləddin Tağıyev

Emil Rüstəmov

Rəşad Qasimov

Kəmalə Rəsullu

BANKÇILIQ və ***RƏQƏMSAL*** *ÖDƏNİŞLƏR*

Bu vəsait "2018–2020-ci illərdə
Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin
genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
sifarişi əsasında hazırlanmışdır.

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2019

LAYİH

1. BANK VƏ BANKÇILIQ 5

2. BANK ƏMƏLİYYATLARI 8

2.1. KREDİTLƏR VƏ ƏMANƏTLƏR 10

2.1.1. KREDİTLƏR 10

2.1.2. ƏMANƏTLƏR 11

2.2. DİGƏR BANK XİDMƏTLƏRİ 13

3. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR 15

3.1. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ 16

3.2. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ 18

4. RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ VASİTƏLƏRİ 19

4.1. BANKOMAT 19

4.2. POS-TERMINAL 21

4.3. RƏQƏMSAL BANKÇILIQ 22

4.3.1. İNTERNET BANKÇILIQ 25

4.3.2. MOBİL BANKÇILIQ 26

4.4. ELEKTRON TİCARƏT 27

4.5. SÜRƏTLİ PUL KÖÇÜRMƏLƏRİ 28

5. RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ ALƏTLƏRİ 30

5.1. ÖDƏNİŞ KARTLARI 30

5.1.1. DEBET KART 32

5.1.2. KREDİT KARTI 33

5.1.3. ƏVVƏLCƏDƏN ÖDƏNİLMİŞ KARTLAR 34

5.2. ELEKTRON PUL 36

5.3. İNNOVATİV ÖDƏNİŞ METODLARI 40

5.3.1. MOBİL ÖDƏNİŞLƏR 41

5.3.2. DİGƏR İNNOVATİV ÖDƏNİŞ TEXNOLOGİYALARI 44

5.4. VİRTUAL VALYUTALAR (KRİPTOVALYUTALAR) 45

6. NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK 47

6.1. ÖDƏNİŞ KARTLARI İLƏ FIRILDAQÇILIQ 48

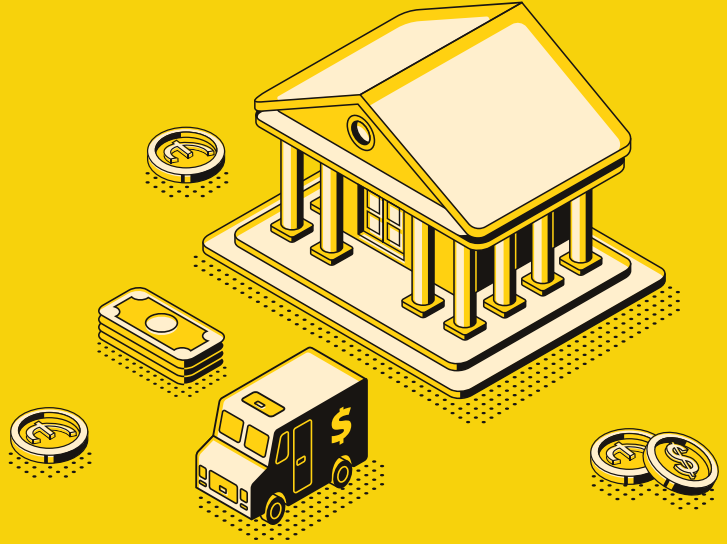
6.2. ELEKTRON MƏKANLARDA FIRILDAQÇILIQ 51

LAYIHƏ

1.

BANK VƏ BANKÇILIQ

Müasir cəmiyyətin inkişafında bankların rolu böyükdür. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi onun bank sisteminin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. Müasir cəmiyyətimizdə çox az sayda insan tapılar ki, bankdan və onun xidmətlərindən istifadə etməmiş olsun. Amma gəlin baxaq, bank və bank sistemi haqqında nə qədər məlumatımız var?

Əvvəlcə leksikonumuzda tez-tez istifadə etdiyimiz “BANK” sözünün etimologiyasına nəzər salaq. Bu söz necə yaranmışdır və mənası nədir?

“Bank” sözü “banco” sözündən götürülmüşdür. *İtalyan dilindən tərcümədə “banco” skamya deməkdir. Fikirləşəcəksiniz ki, görəsən, bankla skamyanın nə əlaqəsi var?*

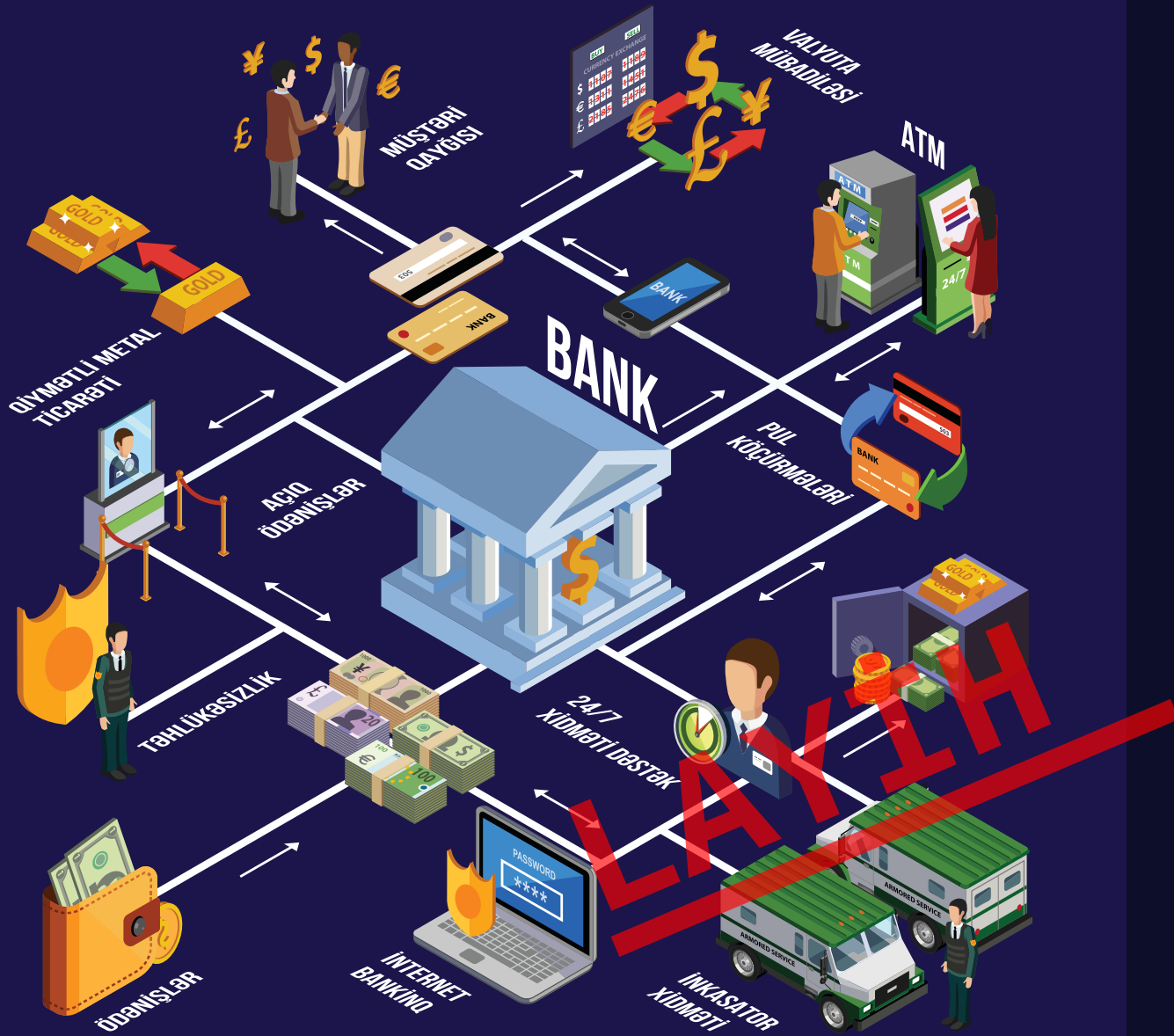
Orta əsrlərdə italyan sərraflar pulla bağlı işlərini yol kənarlarındakı skamyaların üzərində həll edərdilər. Bu skamya italyan dilində “banco” adlanır. Bank sözü də həmin “banco” sözündəndir.

Orta əsrlərdə əhali, əsasən, qızıl və gümüş pullardan istifadə edirdi. Bu işə təhlükəli idi, çünki belə pulları hər zaman oğurlaya bilərdilər. Alış-veriş təhlükəsiz və rahat etmək üçün insanlar öz metal pullarını yerli zərgərə verir, əvəzində ondan qəbz alırdılar. Tacirlər bu qəbzləri ödəniş vasitəsi kimi qəbul edirdilər, çünki onlar həmin qəbzləri istənilən vaxt zərgərin mağazasında qızıl pulla dəyişə bilirdilər. Zaman keçdikçə bu cür qəbzlər tacirlər və səyyahlar arasında geniş yayıldı, çünki onlar bu yolla böyük miqdarda metal pul daşımaqdan azad olurdular. Bəzən zərgərlərdə çoxlu pul yığılıb qalırdı. Onlar saxlanılan qızılın bir hissəsini başqa adamlara faizlə borc verirdilər.

Yuxarıda yazılanları bir az da müasirləşdirsək, qızılı pulla, zərgəri bankla, zərgərin yanına qoyulmuş pulları bankda hesaba yatırılmış depozitlə, zərgərlərin verdiyi qəbzləri müasir bank çekləri və ya ödəniş kartları ilə, faizlə borc verilməsini isə kreditlə əvəz edə bilərik. Bunu müasir bank işinin başlanğıcı kimi də qəbul etmək olar.

Müasir bank XİDMƏTLƏRİ

Bəs bank nədir və funksiyaları nədən ibarətdir? Bank sistemi dedikdə nə nəzərdə tutulur?

BANKLAR PUL SATAN MÜƏSSİSƏLƏRDİR

Onların əsas gəliri pulla bağlı xidmətlərdən formalaşır. Banklara depozit yerləşdirir, kredit götürürük. Bank vasitəsilə hesab açır, pul köçürür, ödəniş kartları əldə edirik. Hazırda banklar tərəfindən müştərilərə bir çox başqa xidmətlər də təklif olunur.

BANK – əhalidən depozitləri və ya digər vəsaitləri cəlb edən, öz adından kreditlər verən, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatları həyata keçirən təşkilatdır.

Azərbaycanın bank sisteminə ölkə qanunvericiliyinə uyğun fəaliyyət göstərən banklar, Mərkəzi Bank və Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası daxildir.

Mərkəzi Bank dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edən, nağd pul dövriyyəsini təşkil edən, manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini formalaşdıran, ödəniş sistemlərinin təşkilini və fəaliyyətini təmin edən dövlət təşkilatıdır.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası qiymətli kağızlar bazarı, investisiya fondları, sığorta, banklar, valyuta mübadiləsi fəaliyyəti və ödəniş sistemləri sahəsində fəaliyyəti lisenziyalandıran, tənzimləyən və həmin sahələrə nəzarət edən dövlət təşkilatıdır.

2.

BANK ƏMƏLİYYATLARI

Hər hansı bir şəxs bank yaratmaq istəsə, onun, ilk növbədə, öz şəxsi kapitalı olmalıdır. Bank açmaq istəyən şəxs lazım olan vəsaitin qalan hissəsini başqa səhmdarlardan da cəlb edə bilər. Beləliklə, bir bankın bir neçə sahibinin (səhmdarının) olması mümkündür.

Bankın məcmu kapitalı onun şəxsi vəsaitidir. Həmçinin bankların lisenziya alması üçün tələb olunan nizamnamə kapitalının həcmi də qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Ölkəmizdə banklara məcmu kapitalla bağlı irəli sürülən tələb 50 milyon manatdır. Lakin bank açmaq üçün təkcə pul kifayət deyil.

Banklar şəxsi kapitalla yanaşı, müştərilərdən depozit kimi vəsait də cəlb edir. Yəni banklar artıq pul vəsaiti olan müştərilərdən depozit şəklində borc alır ki, həmin pulu faizlə kredit şəklində pul vəsaitinə ehtiyacı olan müştəriyə təqdim etsin.

DEPOZİT – müvafiq müqavilə şərtləri ilə faizlər və ya komissiya haqlar ödənilməklə, yaxud ödənilmədən müştərilərin (əmanətçilərin) tələbi əsasında qaytarılmağı və ya başqa hesaba köçürülməyi nəzərdə tutan, bankın balansında aparılan cari, əmanət (depozit) və ya digər hesaba qoyulmuş, yaxud köçürülmüş pul vəsaitidir.

ÖHDƏLİKLƏR – əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələrdən yaranan və tənzimlənməsi bankdan iqtisadi səmərəyə malik vəsaitlərin əks axınına gətirib çıxaran cari borclardır.

Bankların borc aldığı vəsait onun öhdəliklərini təşkil edir. **Bank və ya mühasibatlıq dilində bankın öhdəlikləri bankın passivləridir.**

Banklar cəlb etdikləri depozitə görə müəyyən faizlər ödəyir.

Bəs onlar bu pulu necə qazanır?

Banklar depozit kimi cəlb etdiyi vəsaiti kredit kimi satır. Öldə etdiyi gəlirdən həm öz xərclərini çıxarır, həm faizlərini və vergini ödəyir, həm də işçilərinə əməkhaqqı, səhmdarlarına dividend verir. Bankların müştərilərə təklif etdiyi kredit nəticəsində müştərinin bank qarşısında borc öhdəliyi yaranır. Bankların həyata keçirdiyi kredit əməliyyatları isə onların aktiv əməliyyatlarını əmələ gətirir.

BANK KREDİTİ – bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqlar) ödənilmək şərtlə, təminatla və ya təminatsız müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir.

AKTİVLƏR – əvvəlki dövrlərdə baş vermiş hadisələr nəticəsində bank tərəfindən nəzarət edilən və gələcəkdə iqtisadi səmərə alınması gözlənilən vəsaitlərdir.

Bankın aktivləri onun öhdəlik və kapitalının cəminə bərabərdir.

AKTİVLƏRƏ AİDDİR:

- Nağd vəsaitlər və digər ödəniş vasitələri;
- Mərkəzi bankdakı hesablar;
- Maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər və avanslar;
- Müştərilərə verilmiş kreditlər və avanslar;
- İnvestisiyalar;
- Əsas vəsaitlər;
- Digər aktivlər.

ÖHDƏLİKLƏRƏ AİDDİR:

- Mərkəzi bank qarşısında öhdəliklər;
- Maliyyə sektoru qarşısında öhdəliklər;
- Müştəri qarşısında öhdəliklər;
- Digər öhdəliklər.

Beləliklə, pul bir əldən digərinə keçir, qazanan tərəf banklar olur, amma bu dövriyyə olmadan nə iqtisadiyyatın inkişafını, nə də insanların rifahını təsəvvür etmək mümkün deyil.

2.1

KREDİTLƏR VƏ ƏMANƏTLƏR

2.1.1 KREDİTLƏR

Kredit latın dilindən tərcümədə iki mənə kəsb edir: “inanıram, etibar edirəm” və “borc”.

Kreditin mahiyyətini açıqlamaq üçün onun quruluşunu, hərəkət mərhələlərini, əsasını araşdırmaq lazımdır.

Kreditin quruluşu sabit və dəyişməzdir. Kredit bir-biri ilə sıx əlaqədə olan elementlərdən təşkil olunmuşdur. Həmin elementlərdən ən başlıcası bu münasibətlərin subyektləridir. Kredit sövdələşmələrində subyekt hər zaman **kreditor** və borcalandır (**debitor**).

Kreditor və borcalanlar, ilk növbədə, əmtəə mübadiləsi bazası əsasında yaranır. Alqı-satqı prosesi zamanı satıcı hər dəfə satdığı əmtəənin pul ekvivalentini ala, alıcı isə aldığı malın qiymətini dərhal ödəyə bilmir. Bu cür hallarda ödəmə yalnız müəyyən vaxt keçdikdən sonra baş verir. Beləcə, satıcı kreditor, alıcı isə borcalan olur. Deməli, kredit münasibətlərinin obyektı dəyərin borc verilən hissəsi, subyektləri kreditor və borcalandır. Bu

münasibətlərdə şəxsi vəsaitlərini müəyyən prinsiplər əsasında borc verən tərəf kreditor, krediti götürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəf isə borcalan və ya debitorudur.

Borc verə bilmək üçün kreditorun müəyyən qədər vəsaiti olmalıdır. Bu vəsaitin mənbəyi həm şəxsi yığım, həm də yenidən istehsal prosesinin digər subyektlərindən götürülmüş resurslar ola bilər. Müasir iqtisadiyyatda kreditor-bank krediti nəinki öz resursları hesabına, həmçinin onun hesablarında saxlanılan, cəlb edilmiş səhm və istiqrazların yerləşdirilməsi nəticəsində cəmlənmiş vəsait hesabına da verə bilər. Yalnız pul vəsaitlərinin deyil, reallaşma üçün nəzərdə tutulan malın da kredit kimi iştirak etməsi mümkündür **(kommersiya krediti)**.

Yerləşdirilmiş vəsaitlərə nəzərən kreditorun vəziyyəti ikili xarakter daşıyır. Belə ki kreditor (bank) borc verərkən öz resursları ilə yanaşı, digər müəssisə və təşkilatların resurslarını da istifadə etdiyindən əməliyyatları yerinə yetirərkən elə etməlidir ki, müştərilər öz hesablarından vəsait götürmək istədikləri zaman bankın bu vəsaiti verməyə maddi imkanı olsun. Bu o deməkdir ki, yalnız ayrı-ayrı müəssisələr və fərdi borcalanlar deyil, həmçinin kreditor da öz müştərilərindən aldığı borcu vaxtında geri qaytara bilməlidir.

Kreditor pul vəsaitlərini yerləşdirdiyi zaman həm öz şəxsi məqsədlərini, həm də yenidən istehsal prosesinin digər iştirakçılarının məqsədlərini qorumaq üçün onların səmərəli istifadəsini təmin edir. Kredit müəyyən prinsiplərə əsaslanmaqla verilir.

KREDITİN VERİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNŞİPLƏRİ BUNLARDIR:

- Kredit müəyyən məqsəd üçün verilir;
- Kredit müəyyən müddətə verilir;
- Kredit geri qaytarmaq şərtlə verilir;
- Kredit müəyyən faizlə verilir;
- Kredit təminatla verilir (geri qaytarmaq mümkün olsun).

2.1.2 ƏMANƏTLƏR

Əmanət yığım məqsədilə banka qoyduğunuz pul vəsaitidir. Hər bir insan şəxsi tələbatını ödəmək üçün gəlirinin müəyyən hissəsini istehlak edir. Xərclərinə qənaət etməklə gəlirinin bir hissəsini yığır. Yığım müəyyən məqsədlər üçün ola bilər. Məsələn, övladının gələcək təhsili, səyahət, ev almaq və s.

LAYİH

YIĞIM ÜÇÜN İKİ SEÇİM MÖVCUDDUR.

Birincisi, siz həmin pulu evinizdə saxlaya bilərsiniz. Bu vaxt onun müəyyən hissəsinin tez zamanda xərclənməsi və ya dəyərini itirməsi mümkündür. Bundan başqa, pulu evdə saxladıqda oğurlanma, yanğın və digər təhlükələrlə üzləşmə faktlarına da rast gəlinir.

İkincisi, pulun banka qoyulmasıdır. Pulunuzu banka əmanət kimi yerləşdirdikdə müəyyən müddətdən sonra gəlir əldə edə bilərsiniz. Əmanət təhlükəsiz şəkildə pulu yığmağa və artırmağa imkan verir. Banklarda əmanətiniz sığortalanacaq və qorunacaq. Siz banka əmanət yerləşdirdikdə əmanət növləri içərisindən özünüze uyğun olanını seçməlisiniz. Bunun üçün əvvəlcə onun məbləğini müəyyən edirsiniz. Əmanət milli valyutada manatla, xarici valyutada, əsasən, dollar və ya avro ilə ola bilər.

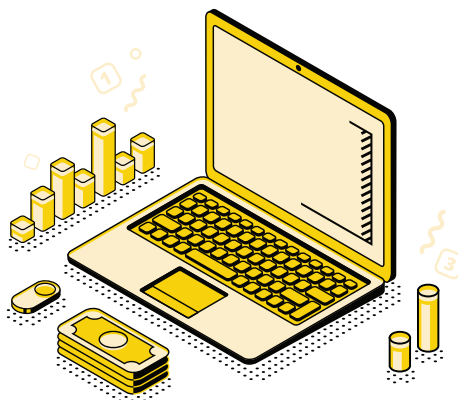

Daha sonra əmanətin müddəti təyin edilir. Bu, 1 ay, 3 ay və daha uzun müddət ola bilər. Əmanətə gəlir faizlərinin götürülmə müddətini isə siz müəyyənləşdirirsiniz. Onu müddətdən əvvəl və ya sonra götürməyiniz mümkündür. Buna uyğun olaraq bank sizin üçün faiz dərəcəsi müəyyənləşdirir.

Əmanətlə bağlı bütün şərtlər bankın sizinlə bağladığı müqavilədə öz əksini tapır. Daha sonra bank sizə əmanət kitabçası təqdim edir. Əmanət yığım növünə aid olduqda əlavələri banka getmədən bankomat vasitəsilə həyata keçirə bilərsiniz. Əmanətin müddəti nə qədər çox olarsa, faiz gəliri də bir o qədər çox olar. Gəliriniz faizlərin verilmə müddətindən asılıdır.

2.2

DİGƏR BANK XİDMƏTLƏRİ

Banklar əmanət və kreditlərlə yanaşı, aşağıdakı bank fəaliyyəti növləri ilə də məşğul olur:

- müştəriləri üçün bank hesabları açır;
- bank hesabları vasitəsilə pul köçürmələrini təşkil edir;
- investisiya fəaliyyəti (qiymətli kağızların alqı-satqısını aparır, törəmə maliyyə alətləri üzrə əməliyyatlar edir və s.) ilə məşğul olur;
- nağdsız ödəniş alətlərini (ödəniş kartları, çeklər və s.) emissiya edir (buraxır);
- öhdəliklərin icrasına zəmanət verir;
- konsultasiya xidmətləri göstərir;
- sənədləri və qiymətli əşyaları xüsusi otaqlarda və ya seyf qutularda saxlayır.

Banklarda bütün əməliyyatlar **bank hesabları** vasitəsilə həyata keçirilir. Bunun üçün müştərinin bankda hesabı olmalıdır. Həyata keçirilən əməliyyatın xüsusiyyətindən asılı olaraq bank hesablarının aşağıdakı növləri var:

- cari hesablar;
- cari subhesablar;
- kredit hesabları;
- əmanət (depozit) hesabları;
- müxbir hesablar.

Pul köçürmələri və nağdsız ödəniş alətləri barədə növbəti bölmələrdə ətraflı məlumat verilmişdir.

Qiymətli kağızlar pul, yaxud əmtəə sənədləridir. Bu kağızlar öz sahibinə mülk hüquqları və müəyyən pul məbləğlərinin, gəlirlərin alınması hüququ verir. Yeni təsəvvür edin ki, bir kağız və ya elektron formada olan sənəd sizə istənilən növ əmlakın sahibi olmağa və ya gəlir əldə etməyə imkan yaradır. Qiymətli kağızlar dövlət və korporativ (özel) növlərə bölünür. Banklar gəlir əldə etmək üçün qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirir.

Törəmə maliyyə alətləri isə müqavilə formalarıdır. Bunlara **forward**, **fyuçers**, **option** və **swap** müqavilələri daxildir. İnkişaf etmiş dünya maliyyə bazarlarında məhsul və xidmətlərin, valyutanın, səhmlərin, istiqrazların, faiz dərəcələrinin və bazar indekslərinin alqı-satqısı törəmə maliyyə alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Banklar da həm gəlir əldə

etmək üçün, həm də maliyyə bazarlarında risklərini minimallaşdırmaq üçün banklar törəmə maliyyə alətlərindən istifadə edir.

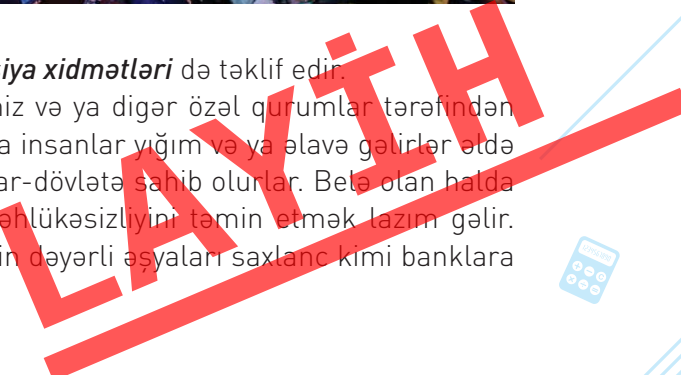
Banklar müştərilərə həm ölkədaxili, həm də beynəlxalq əməliyyatlar üzrə **bank zəmanəti** xidmətini təklif edir. Belə ki banklar müştərilərinin üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərinin icrasının təminatı üçün, yəni müştərilərinin üçüncü şəxslərə ödəməli olduğu vəsaitlərin bank tərəfindən milli və xarici valyutalarda ödənilməsinə qarantiya və zəmanət verir. Bu xidmətlərin həyata keçirilməsində banklar müştərilərdən xidməthaqqı əldə edir.

Banklar biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxslər üçün müəyyən xidməthaqqı

qarşılığında **maliyyə məsləhətçisi** və **ya konsultasiya xidmətləri** də təklif edir.

Məlum olduğu kimi, hər bir ailənin dövlətimiz və ya digər özəl qurumlar tərəfindən təqdim edilən vacib sənədləri olur. Eyni zamanda insanlar yığım və ya əlavə gəlirlər əldə etməklə pul və ya qiymətli əşyalar formasında var-dövlətə sahib olurlar. Belə olan halda həmin sənədləri, pul və ya qiymətli əşyaların təhlükəsizliyini təmin etmək lazım gəlir. Mövcud risklərdən azad olmaq üçün onlar həmin dəyərli əşyaları saxlanacaq kimi banklara həvalə edirlər.

3

● NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR

Nağdsız ödənişlər dedikdə, nağd pul iştirak etmədən iki və daha çox iqtisadi subyekt arasında müxtəlif məqsədlər üçün nağdsız ödəniş alətləri və vasitələri ilə pul vəsaitinin köçürülməsi əməliyyatı başa düşülür. Başqa sözlə desək, nağdsız hesablaşmalar bir şəxsin bank hesabından digər şəxsin bank hesabına köçürülməklə ödəniş alətləri və ödəniş vasitələri ilə həyata keçirilən hesablaşmalardır. Bəzi ədəbiyyatlarda nağdsız ödənişlər əvəzinə fərqli terminlərdən – **“nağdsız hesablaşmalar”**, **“elektron ödənişlər”**, **“rəqəmsal ödənişlər”** anlayışlarından istifadə olunur. Buna baxmayaraq, mahiyyət etibarilə onlar eyni mənanı daşıyır və hər biri nağdsız ödənişləri ifadə etmək üçün işlədilir.

Nağd pul iştirak etmədən reallaşdırılan bu növ əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün nağdsız ödəniş alətləri və vasitələrindən istifadə edilir. Hal-hazırda nağdsız ödəniş alətləri beynəlxalq miqyasda aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

NAĞDSIZ ÖDƏNİŞ ALƏTLƏRİ:

- kredit köçürməsi;
- birbaşa debetləşmə;
- ödəniş kartları;
- elektron pul;
- çeklər.

Nağdsız ödənişlərin reallaşdırılmasında nağdsız ödəniş alətləri ilə yanaşı, nağdsız ödəniş vasitələri də əhəmiyyətli rola malikdir. Daha doğrusu, nağdsız ödəniş vasitələri olmadan ödənişlərin aparılması mümkün deyil. Nağdsız ödəniş vasitələrini elektron bankçılıq sistemi kimi də xarakterizə etmək olar. Elektron bankçılıq dedikdə banklar tərəfindən müvafiq program təminatı, həqiqiliyin elektron formada müəyyən edilməsi metodu və kommunikasiya vasitələrindən istifadə etməklə istifadəçilərin öz hesabları vasitəsilə ödənişləri həyata keçirməsi, aparılan əməliyyatlar üzrə məlumatın əldə edilməsi və digər xidmətlərin məsafədən idarə olunmasına imkan verən informasiya texnologiyaları məhsulu başa düşülür. Elektron bankçılıq xidmətləri aşağıdakı formada təsnifləşdirilir:

- mobil bankçılıq;
- terminal bankçılıq;
- telefon bankçılıq;
- internet bankçılıq;
- PC (şəxsi kompüter) bankçılıq.

3.1

NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində nağdsız ödənişlər iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Bu tip hesablaşmalar, əslində, birbaşa olaraq əhəlinin yaşam tərzinin asanlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq, nağdsız ödənişlərin göstərdiyi müsbət təsir, ölkə iqtisadiyyatı, ödəniş xidməti təchizatçısı və istifadəçi baxımından qruplaşdırılır. Aşağıda bu qrupların hər biri üzrə ayrı-ayrılıqda nağdsız ödənişlərin həcmnin artırılması nəticəsində hansı üstünlüklərin əldə edildiyi göstərilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatına təsiri baxımından:

- “Kölgə iqtisadiyyatı”nın qarşısı alındığından dövlət büdcəsi gəlirlərinin həcmi artır.
- Pul dövriyyəsi üzrə əməliyyatların qeydiyyatı aparıldığından pul kütləsinin idarə edilməsi asanlaşır.
- Nağd pulun idarə edilməsi üzrə xərclər azalır.
- Əhalinin maliyyə savadlılığı və banklara çıxış kanalları artır.

Ödəniş xidməti təchizatçısı (banklar, ödəniş təşkilatları və s.) baxımından:

- Dövriyyədən kənar nağd pul vəsaitləri cəlb edildiyindən banklarda pul kütləsinin həcmi artır.
- Əhalinin əksər hissəsi banklarda hesab açır, müştərilərin sayı artır və onların apardığı əməliyyatlar üzrə banklar xidməthaqqı şəklində gəlir əldə edir.
- Banklar yeni innovativ texnoloji avadanlıqların tətbiqinə cəhət edir və bank sektoru inkişaf edir.

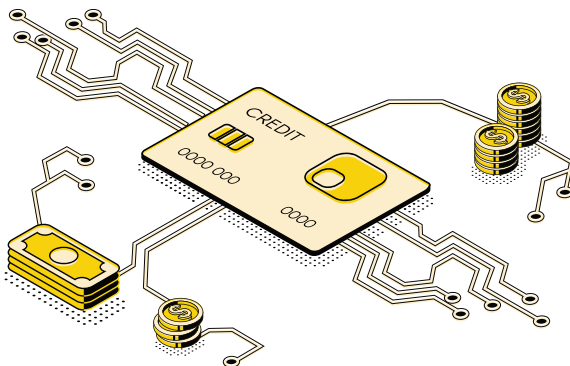
İstifadəçi baxımından:

- Müştərilərin fiziki yerləşməsindən asılı olmayaraq, bank xidmətlərindən yararlanması üçün əlverişli şərait yaranır.
- Bank xidmətləri üzrə xidmət haqqının aşağı olma ehtimalı meydana çıxır, kağız və elektron daşıyıcılar əsasında rəqəbat mühiti formalaşır.
- Səmərəlilik – vaxta qənaət edilir, fiziki olaraq banka getmək, növbə gözləmək və nəticədə vaxt itkisi ilə üzləşmək kimi bir sıra problemlər aradan qaldırılır.

LAYIH

3.2

NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏR ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, nağdsız ödənişlərdən ən çox istifadə edən ölkələr iqtisadi cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə malik qabaqcıl dünya ölkələridir. Təsədüfi deyildir ki, bu siyahıya İsveç, Danimarka, Kanada, Böyük Britaniya, ABŞ, Çin kimi ölkələr başçılıq edir. Nağdsız ödəniş sistemləri üzrə yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş bu ölkələrin təcrübəsi bir daha göstərir ki, rəqəmsal ödənişlərin genişlənməsi bank sektorunun inkişafına təkan verir, elektron bankçılığın inkişafını stimullaşdırır, vergidən yayınma hallarının azalmasına şərait yaradır, pul vəsaitlərinin təhlükəsiz hərəkətini təmin edir və maliyyə şəffaflığının qorunub saxlanmasına imkan verir.

Nümunə üçün qeyd edək ki, elektron bankçılığın sürətlə inkişaf etdiyi Skandinaviya və Baltıqyanı ölkələrdə hazırda bank xidmətləri, demək olar ki, yalnız elektron bankçılıq vasitəsilə təklif olunur. Bu isə öz növbəsində bank məhsullarına çəkilən maya dəyərin minimuma endirilməsi və müştərilərə daha aşağı qiymətlərlə bank xidmətləri təklif olunması deməkdir. Nəticədə bank xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin sayının artması ilə banklar daha çox mənfəət əldə etmək imkanı qazanır.

Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatının sürətlə inkişafına və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu məqsədlə ölkəmiz də daim təkmilləşən beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə lazımi tədbirlər kompleksini həyata keçirir.

4.

RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ VASİTƏLƏRİ

4.1

BANKOMAT

Bankomat (*ing. Automated Teller Machine*) – ödənişlərin aparılması, nağd pul vəsaitinin verilməsi və qəbulu, habelə digər bank xidmətlərindən istifadə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş proqram – texniki kompleksdir. Başqa sözlə desək, bankomat ödəniş kartlarından istifadə edərək bank hesabından nağd pul vəsaitlərini çıxarmağa, eləcə də nağdsız ödənişlər (kartdan karta pul köçürülməsi, kommunal borcların ödənilməsi, kart hesabına mədaxil və s.) aparmağa imkan verən qurğudur.

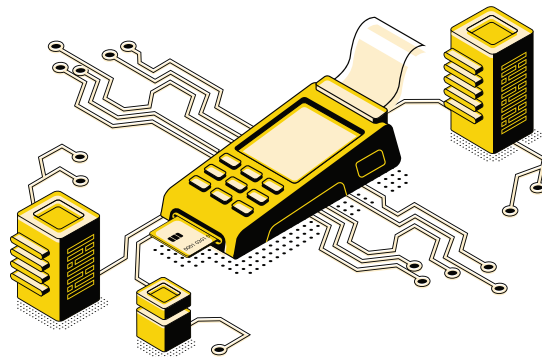
Bank sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş bankomatlar bizə bank xidmətlərini avtomatlaşdırılmış, sürətli və təhlükəsiz formada həyata keçirməyə imkan verən elektron qurğulardır. Onlar gündəlik bank xidmətlərindən istifadə üçün rahat şərait yaradır. Bu hər gün milyonlarla insanı banka getmək, növbə gözləmək və nəticədə böyük vaxt itkisinə məruz qalmaq kimi problemlərdən azad edir. Bankomatlar, adətən, bankın kiçik şöbəsi funksiyasını həyata keçirir və bank xidmətlərini müştərilər üçün daha əlçatan edir. Bu isə, öz növbəsində, həm bank, həm də müştərilər üçün sərfəlidir.

Banklar yeni şöbələrin yaradılması üçün lazımi bina və heyət xərclərini azaltmaq məqsədilə bankomatlara maraq göstərir. Müştərilər isə bank xidmətlərinin 7/24 rejimində əlçatan olması və yerləşdiyi məkandan asılı olmayaraq öz bank hesablarından nağd pul çıxarmaq və digər nağdsız ödənişləri həyata keçirmək imkanı yaratdığı üçün bankomatlardan istifadəyə böyük üstünlük verirlər. Quraşdırılmış hər bir bankomat kart prosessinq təşkilatının şəbəkəsi ilə əlaqələndirildiyindən ödəniş kartınızın hansı banka aid olmasından asılı olmayaraq, dünyanın istənilən nöqtəsində yerləşən bankomatdan nağd pul çıxara və ya bankomatın təklif etdiyi digər xidmətlərdən yararlanə bilərsiniz.

İlk dəfə 1967-ci ildə Londonda istifadəyə verilmiş bankomatların sayı hal-hazırda dünyə üzrə 3,5 milyondan çoxdur. Bankomatlardan istifadənin əsas məqsədi nağd pulun çıxarılması olduğu üçün müasir şəraitdə bankların əsas hədəfi bankomatların sayını artırmaq deyil, əksinə, nağdsız ödənişlərə fokuslanmaqdır. Təsədüfi deyil ki, iqtisadi baxımdan aşağı inkişaf göstəricilərinə sahib ölkələrlə müqayisədə daha yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə bankomatlardan daha az istifadə olunur. Bu da həmin ölkələrdə nağdsız iqtisadiyyatın payının yüksək olması ilə izah edilir.

4.2

POS-TERMINAL

POS-terminal – ticarət mərkəzlərində, mağazalarda, iaşə obyektlərində ödəniş kartları ilə malların, iş və xidmətlərin dəyərinin nağdsız ödənilməsi, habelə nağd pul vəsaitinin alınması üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıqdır. POS sözü ingiliscə “*Point of Sale*” sözünün baş hərflərinin bir araya gəlməsindən yaranıb və satış nöqtəsi mənasını verir.

POS-terminallar vasitəsilə, əsasən, nağdsız ödənişlər həyata keçirilir. Yəni kart sahibləri nağd pula ehtiyac duymadan ödəniş kartları ilə öz alış-verişlərini rahat və təhlükəsiz formada həyata keçirmək imkanına malik olurlar. Bu tip nağdsız ödəniş vasitələrindən istifadənin ən böyük üstünlüklərindən biri isə POS-terminal vasitəsilə malın və ya xidmətin dəyərinin ödənilməsi zamanı müştəridən heç bir xidmət haqqının tutulmamasıdır.

Bu terminallar, sadəcə, müştərilər üçün deyil, eyni zamanda təsərrüfat subyektləri üçün də səmərəlidir. POS-terminaldan istifadənin təsərrüfat subyektlərinə verdiyi əsas üstünlüklər aşağıdakılardır:

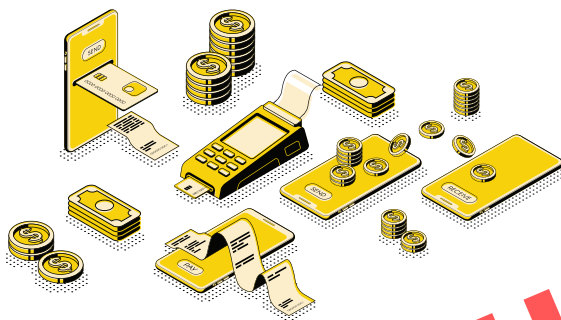
- Ödəniş əməliyyatlarının sürətlə həyata keçirilməsi və kassada növbələrin azalması;
- Kredit kartlarına sahib olan daha yüksək ödəniş qabiliyyətli müştərilərin alışı nəticəsində satışın artması;
- Kassada nağd vəsaitlərin qəbulu və hesablanması üzrə iş yükünün azalması;
- Nağd vəsaitlərin inkassasiya edilməsinə ehtiyacın azalması, nağd pulun qəbulu, saxlanması və daşınması ilə bağlı yaranan xərclərin və risklərin azalması;
- Müştərilərə qaytarılması üçün kiçik əskinaslara və qəpiklərə ehtiyacın azalması;
- Kassada saxta pulların qəbulu riskinin azalması.

Müasir şəraitdə ticarət və xidmət müəssisələrində nağdsız ödənişlərin daha sürətli qəbulu üçün təməssiz POS-terminal xidmətinin tətbiqi genişləndirilir. Belə olan halda ödəniş əməliyyatı kart POS-terminala daxil edilmədən və 50 manatadək məbləğdə ödənişlər üçün kartın PIN şifrəsi tələb olunmadan daha sürətli – təməssiz qaydada həyata keçirilir.

Innovativ POS-terminalların bir növü də m-POS terminallardır. Əsasən, elektron ticarət və ya kiçik biznes subyektlərində istifadə üçün əlverişli olan mobil POS-terminal, yəni m-POS kartla ödənişi sahibkarlar üçün çox asanlaşdırır. Bunun ən məşhur nümunələri PayPal və ya Stripe şirkətlərinin m-Pos terminallardır. Belə ki kiçik kart rider (kart oxuyucusu) mobil telefona taxılır və ödəniş müvafiq mobil aplikasiya üzərindən həyata keçirilir. Hətta PIN də telefona daxil edilir. Bu terminallar Azərbaycanda bir sıra taksi servislərində istifadə olunur.

4.3

RƏQƏMSAL BANKÇILIQ

Fərqli səslənsə də, rəqəmsal və elektron bankçılıq eyni anlayışı ifadə edir və bank xidmətlərinin məsafədən təqdim olunması mənasını daşıyır. Müasir dövrdə internet imkanlarının və ödəniş terminallarının əhatə dairəsinin genişləndiyi, mobil telefonların kütləvi şəkildə istifadə edildiyi şəraitdə banklar və qeyri-bank təşkilatları bu avadanlıqlar vasitəsilə öz müştərilərinə yeni ödəniş xidmətləri təqdim etməyə meyil göstərirlər. Elektron bankçılığın istifadəsi ilə həyata keçirilən ödənişlər çevikliyi və rahatlığı ilə nağd ödənişlərdən fərqlənir. Elektron bankçılıq xidmətləri aşağıdakı formada təsnifləşdirilir:

- Mobil bankçılıq – mobil qurğular (mobil telefon, planşet, kompüter və s.) vasitəsilə mobil rabitə kanallarından (GSM, CDMA, 3G, HSPA+, WiFi, LTE və s.) istifadə etməklə bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsidir;
- Terminal bankçılıq – bankın özünəxidmət avadanlıqları (bankomat, infokiosk, ödəniş terminalı və s.) vasitəsilə bank xidmət(lər)inin həyata keçirilməsidir;
- Telefon bankçılıq – telefon vasitəsilə bankın Zəng Mərkəzi (*Call Center*) və interaktiv səsli cavablandırma (İVR – *interactive voice response*) xidmətindən istifadə etməklə bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsidir;
- İnternet bankçılıq – bankın proqram təminatının əvvəlcədən quraşdırılmasına ehtiyac yaranmadan internet texnologiyasından (*www – World Wide Web*) istifadə etməklə bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsidir;
- PC bankçılıq – xüsusi proqram təminatı vasitəsilə internet üzərindən məsafəli bank əməliyyatlarının reallaşdırılmasıdır. Məsafəli bank əməliyyatlarının əksəriyyəti mobil və internet bankçılıq vasitəsilə həyata keçirilir. Terminal bankçılıqda isə bankomat və özünəxidmət terminallarından istifadə nəzərdə tutulur və bu qurğular vasitəsilə əksər bank əməliyyatlarının aparılması mümkündür. Elektron bankçılıq xidmətləri ilə elektron ticarəti fərqləndirmək lazımdır. Əsas fərq isə ondan ibarətdir ki, elektron bankçılıqda istifadəçi bankın yaratdığı infrastruktur imkanlar vasitəsilə bank hesabını idarə edir, elektron ticarətdə isə elektron ödənişlər istənilən ödəniş şlüzündən istifadə etməklə aparılır.

Ənənəvi bankçılıq tərəfindən fiziki formada təqdim edilən bütün xidmətlər elektron bankçılıq vasitəsilə təklif edilə bilər.

Elektron bankçılıq vasitəsilə müştərilərə göstərilən əsas xidmətlər aşağıdakılardır:

- hesabların idarə olunması (açılması, balans, vəsaitlərin köçürülməsi və s.);
- ödənişlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən avtomatik konvertasiya;
- qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların aparılması;
- birbaşa debetləşmə;
- ödəniş kartının sifarişi, həmçinin bloklaşdırılması.

Elektron bankçılıqda müştərinin eyniləşdirilməsi, əməliyyatın həqiqiliyinin müəyyən edilməsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- elektron imza (ID kart, mobil ID, e-token);
- istifadəçi adı və şifrə;
- birdəfəlik şifrə (SMS, e-mail, ATM qəbzi vasitəsilə və ya birdəfəlik şifrə qurğusu təqdim edilməklə).

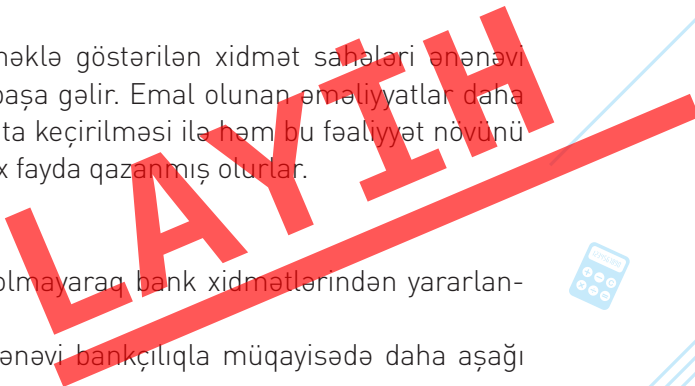
Elektron bankçılıqdan istifadə həm banklara, həm də istifadəçilərə bir sıra üstünlüklər verir. Banklar baxımından üstünlüklər:

- əməliyyatların real vaxtda emal olunması;
- fiziki və yaxud hüquqi şəxs olmasından asılı olaraq xidmətlər paketinin yaradılması;
- sistemin mütəmadi olaraq yenilənməsi imkanı;
- şəbəkələrin qarşılıqlı şəkildə əlaqəsinin mümkünlüyü;
- fiziki məkandan asılı olmayaraq müştərilərin bankın xidmətlərindən istifadəyə cəlb olunması və bu yolla bank xidmətlərinin satış həcmının artması;
- 7/24 rejimində bank xidmətlərinin göstərilməsi imkanı;
- həyata keçirilən bank xidmətlərinə çəkilən xərcin ənənəvi bankçılıqla müqayisədə daha ucuz başa gəlməsi;
- valyuta məzənnəsi danışıqlarının aparılması, kredit əldə etmək üçün ərizə formasının təqdim edilməsi, müştəri və bank operatoru arasında məlumat mübadiləsinin aparılması, kreditin əldə olunması üçün tələb edilən analizlərin nəticəsi barədə müştəriyə bildirişin verilməsi və digər bank proseslərinin elektronlaşdırılması ilə avtomatik emal əmsalının yüksəldilməsi.

Elektron bankçılıq fəaliyyətini həyata keçirməklə göstərilən xidmət sahələri ənənəvi bankçılıqla müqayisədə daha az vaxta və xərcə başa gəlir. Emal olunan əməliyyatlar daha az xərc tələb etdiyindən bu xidmət növünün həyata keçirilməsi ilə həm bu fəaliyyət növünü təşkil edən təşkilat, həm də istifadəçilər daha çox fayda qazanmış olurlar.

Müştərilər baxımından üstünlüklər:

- müştərilərin fiziki yerləşməsindən asılı olmayaraq bank xidmətlərindən yararlanması;
- bank xidmətləri üzrə xidməthaqqının ənənəvi bankçılıqla müqayisədə daha aşağı olması;

- vaxta qənaət edilməsi;
- çox sadə istifadə mexanizmi sayəsində interfeys vasitəsilə məsafədən girişin əldə edilməsi imkanı;
- fiziki olaraq banka getmək stressi, növbə gözləmək və bürokratik əngəllər kimi problemlərin aradan qaldırılması.

Hal-hazırda respublikada fəaliyyət göstərən 30 bankdan 26-sı müştərilərə elektron bankçılıq xidmətləri təqdim edir. Xidmətlərin çeşidi bankların infrastruktur imkanından asılı olaraq fərqlənir.

4.3.1 İNTERNET BANKÇILIQ

İnternet bankçılıq sizə öz bank hesablarınızı banka getmədən onlayn rejimdə idarə etmək və müxtəlif bank əməliyyatlarını məsafədən həyata keçirmək imkanı verən müasir bank xidmətidir. Bu xidmət həyatımıza daxil olduğdan sonra işlərimiz bir çox sahədə olduqca sürətləndi. Məsələn, hesabımızdan digər bank hesablarına vəsaitin köçürülməsi, kommunal ödənişlər, xərclərin izlənməsi və eləcə də digər sahələrdə internet bankçılıqdan istifadə edərək bank filiallarına getmək zərurətindən azad olduq. Bütün bunlar üçün lazım olan yeganə vasitə isə internetə çıxış imkanı olan kompüterdir.

İnternet bankçılıq bank hesabı sahiblərinə internet vasitəsilə öz hesabları üzrə aparılan pul dövriyyələrini izləməyə, həmçinin onlayn ödəniş etməyə imkan verən bankçılıq növüdür.

və onun sayəsində əməliyyatları **7/24/365** rejimində sürətli və təhlükəsiz formada həyata keçirmək mümkündür.

Keçən əsrin sonlarında internet şəbəkəsinin sürətlə məşhurluq qazanması ilə banklar öz xidmətlərini bu kanal vasitəsilə təqdim etməyə başladı. Qısa zaman kəsiyində müştərilərdə böyük maraq yaradan bu xidmət maya dəyəri aşağı olduğundan banklar üçün də cəzbedicilik qazandı. Təsəvvür edin ki, sizə xidmət göstərən bank yerləşdiyiniz məkan və zamandan asılı olmayaraq, daim sizin ehtiyaclarınızı təmin etmək üçün hazırdır. Evdə, yaxud istirahətdə, ölkədaxili və ya xaricdə iş və ya qeyri-iş saatları olmasından asılı olmayaraq, öz bank hesabınızı idarə etmək imkanına malik olursunuz və bu xidmət sizə, sadəcə, internet şəbəkəsinə qoşulmuş kompüter qədər uzaqda yerləşir. Əlavə olaraq, həyata keçirdiyiniz bütün əməliyyatların vahid sistemdə toplanması və kağız daşıyıcılarının saxlanması ehtiyacın qalmaması internet bankçılığın ən böyük üstünlüklərindən biridir.

4.3.2 MOBİL BANKÇILIQ

Həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş mobil qurğular gündəlik fəaliyyətimizdə bir sıra işləri rahat və sürətli şəkildə yerinə yetirməyimizə dəstək olur. İnnovativ texnologiyaların üstünlüklərindən səmərəli istifadə edən banklar öz xidmətlərini mobil qurğulara inteqrasiya etməklə məsafədən xidmət kanallarının inkişafını növbəti mərhələyə yüksəltmişlər.

Mobil bankçılıq mobil qurğular vasitəsilə bankların müştərilərə göstərdiyi kompleks maliyyə xidmətidir.

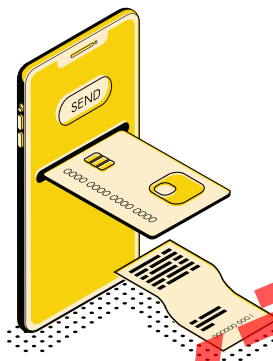
Mobil bankçılıq xidmətinin köməyi ilə hər bir müştəri, sadəcə olaraq, mobil qurğudan istifadə etməklə vaxt və digər xərc itkisi olmadan öz bank əməliyyatlarını reallaşdırmaqla bilər. Bundan əlavə, xidmət həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında operativ məlumatın əldə edilməsini təmin edir, fırıldaqçılıq əməliyyatları zamanı ödəniş kartını blokləşdirməyə və emitenti vaxtında məlumatlandırmağa imkan yaradır. Bu zaman müştəri hesab üzrə balansın nəzarətdə saxlayır, lazımi müdaxilələri qısa müddət ərzində həyata keçirə bilər.

Mobil bankçılıqla mobil ödənişləri bir-birindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, istifadəçi mobil bankçılıq vasitəsilə öz hesabını idarə edir, mobil ödənişlər zamanı isə istənilən ödəniş şlüzündən istifadə etməklə elektron ödənişlər aparır. Hazırda mobil bankçılıq xidməti innovativ həll üsullarının tətbiqi ilə daha da funksional mərhələyə qədəm qoymuşdur. Belə ki müştərilərin müəyyən olunması zamanı barmaq izi və digər bioloji faktorlardan istifadə, alış-veriş vaxtı məhsul və xidmətlərin dəyərinin QR kod vasitəsilə ödənilməsi, eləcə də bir sıra digər yeniliklər bu xidmətə bankçılığın gələcək siması kimi baxmağa əsas verir.

4.4

ELEKTRON TİCARƏT

Elektron ticarət informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə məsafədən malların alqı-satqısı, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi üzrə həyata keçirilən fəaliyyətdir. Belə ki siz elektron ticarət vasitəsilə məhsul və xidmətlərin alqı-satqısını zaman və resurs itkisi olmadan informasiya sistemləri üzərindən asanlıqla həyata keçirə bilərsiniz.

Elektron bankçılıq xidmətləri ilə elektron ticarəti bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, elektron bankçılıqda bankın yaratdığı infrastruktur imkanlar

vasitəsilə istifadəçi bank hesabını idarə edir, elektron ticarətdə isə istənilən ödəniş şlüzündən istifadə etməklə elektron ödənişlər aparılır.

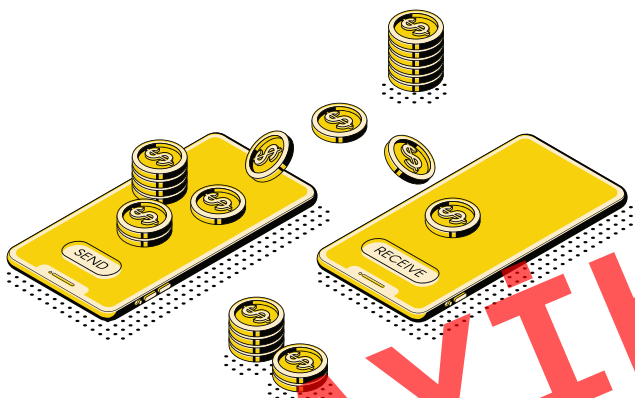
Elektron ticarət qlobal miqyasda gündən-günə inkişaf etməkdədir. Hazırda elektron ticarətin böyük hissəsi internet üzərindən həyata keçirilməkdədir. Çoxlarımızın gündəlik formada istifadə etdiyimiz **“Amazon”, “e-bay”, “Alibaba”** tipli onlayn satış saytları elektron ticarət xidməti göstərən nəhəng şirkətləri təmsil etməkdədir. Belə ki istifadəçi öz ev və ya ofisini tərk etmədən günün istənilən saati və həftənin istənilən günündə bu

saytlara daxil olaraq istədiyi məhsul və ya xidmətləri seçə, dəyərini elektron formada ödəyə və müvafiq ünvana göndərilməsini təmin edə bilər.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə də elektron ticarətdən istifadənin həcmi yüksəlməkdədir. Hal-hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən **“Hökumət Ödəniş Portalı”, “GoldenPay” MMC, “AzəriKart” MMC, “Modenis” MMC, “Komtec Ltd” MMC və “EasyPay” MMC** bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçıları elektron ticarətlə məşğul olurlar. Hazırda Azərbaycanda ödəniş kartları ilə aparılan nağdsız ödənişlərin həcmnin əksər hissəsi elektron ticarət vasitəsilə həyata keçirilir.

4.5

SÜRƏTLİ PUL KÖÇÜRMƏLƏRİ

Bəzən gözlənilməz anda təcili olaraq nağd pul vəsaitinə ehtiyac duyuruq. Lakin bu vəsaiti bizə verə biləcək insanlar hər zaman yaxınlığımızda olmaya bilər. Əvvəllər, əsasən, yaxın məsafəyə pul göndərilməsi mümkün idisə, müasir texnika və texnologiyanın inkişafı nəticəsində hal-hazırda dünyanın istənilən nöqtəsinə pul köçürülməsini bir neçə saniyə ərzində asanlıqla həyata keçirmək mümkündür. Bunun üçün sadəcə olaraq yaxınlıqdakı bank və ya poçt şöbəsinə yaxınlaşmaq kifayətdir.

PUL KÖÇÜRMƏSİ

Ödəyici və ya vəsait alanın adına bank hesabı açılmadan nağd pulun vəsait alanın xeyrinə köçürülməsi əməliyyatıdır. Pulköçürmə sistemində 3 tərəf iştirak edir: ödəyici, vəsait alan, bank və ya digər maliyyə təşkilatı.

Sürətli pul köçürmələrinin əsas üstünlükləri vəsaitin qısa zaman ərzində göndərilə bilməsi, eləcə də bank hesabı açdırmaq zərurətinin olmamasıdır. Bütün bunlar sözügedən xidməti daha geniş əhali təbəqəsi üçün əlçatan etdiyindən sürətli pul köçürmələrindən istifadənin həcmi olduqca böyükdür.

Sürətli pul köçürmələri ölkəmizdə də kifayət qədər geniş istifadə olunur. Hazırda Azərbaycan bankları çoxsaylı sürətli pul köçürmə sistemləri ilə işləyir. Bunlar həm xarici, həm də yerli sistemlərdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sürətli pulköçürmə sistemlərinin bir neçəsini nəzərdən keçirək:

Western Union – dünyada ən iri pulköçürmə sistemidir və bu sahədə liderdir. Dünyanın 200-dən artıq ölkəsində 550 000-dən çox xidmət məntəqəsini əhatə edir. Köçürmələri 130-a yaxın valyutada aparmaq mümkündür.

Contact – dünyanın 170-dən artıq ölkəsini əhatə edən sürətli beynəlxalq pulköçürmə sistemidir. Köçürmələri 400 000-dən çox xidmət məntəqəsində fərqli valyutalarda həyata keçirmək mümkündür.

Zolotaya korona – daha çox MDB ölkələri üzrə sürətli pul köçürmələri zamanı istifadə edilir. Ümumilikdə 36 ölkədə 60 000-dən çox xidmət məntəqəsində ABŞ dolları, avro, rubl və digər valyutalarda köçürmələri həyata keçirmək mümkündür.

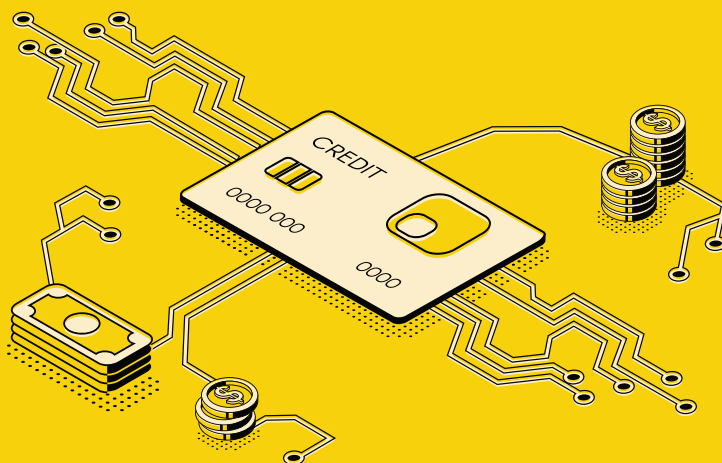

Xəzri – Kapital Bank tərəfindən 2007-ci ildə yaradılmış bu sistem hesab açmadan fiziki şəxslər arasında beynəlxalq sürətli pul köçürmələrinin aparılmasını təmin edir. Xəzri Azərbaycanda, Rusiyada, Ukraynada, Gürcüstanda və Tacikistanda, ümumilikdə, 3500-dən artıq xidmət məntəqəsində tətbiq olunur. Bu sistem Azərbaycan manatı, ABŞ dolları və avro ilə sürətli pul köçürməsinə reallaşdırmaq imkanı yaradır.

Unitransfer – Unibanka məxsus təcili pulköçürmə sistemidir. Unitransfer 2016-cı ilin iyun ayında yaradılıb və yalnız Unibank daxilində fəaliyyət göstərir. Bu sistemlə Unibankın bir filialından paytaxtda və respublikanın istənilən bölgəsində yerləşən filialına qısa müddətdə pul köçürmək olar. Köçürmə Azərbaycan manatı, ABŞ dolları, avro və rus rublu ilə aparıla bilər.

5.

RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ ALƏTLƏRİ

5.1

ÖDƏNİŞ KARTLARI

Ödəniş kartı malların, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, öz hesabından digər şəxsin hesabına pul vəsaitinin köçürülməsi, habelə nağd pul vəsaitinin əldə edilməsi üçün istifadə edilən ödəniş alətidir.

Təsərrüfat subyektlərində ödəniş kartları vasitəsilə pos-terminallarda aparılan ödənişlər zamanı heç bir komissiya tutulmur. Ödəniş kartlarını bir sıra xüsusiyyətləri baxımından qruplaşdırmaq olar.

LAYIHƏ

ÖDƏNİŞ KARTLARINI ƏHATƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ AŞAĞIDAKI KİMİ TƏSNİF ETMƏK OLAR:

1. Lokal ödəniş kartı yalnız ölkə ərazisi daxilində istifadə edilməsi üçün emissiya edilmiş kartdır;

2. Beynəlxalq ödəniş kartı beynəlxalq kart təşkilatlarının (Visa, MasterCard, American Express və s.) üzvü olan yerli və ya xarici banklar tərəfindən emissiya edilmiş, beynəlxalq kart təşkilatlarının loqotipini daşıyan, ölkə daxilində və ölkədən kənar əməliyyatların aparılması üçün istifadə olunan kartdır.

Kart hesabı üzrə əməliyyatların aparılmasına görə ödəniş kartları aşağıdakı növlərə ayrılır:

- debet kartlar;
- kredit kartlar;
- əvvəlcədən ödənilmiş kartlar.

Özündə informasiya daşımaya görə ödəniş kartları aşağıdakı növlərə ayrılır:

- **Mikrosxemli (çıplı)** – məlumat daşıyıcısı integral sxem (mikroprosessor) olan kartdır. Bu kartlara iri həcmdə informasiyanın saxlanması və dəyişdirilməsi, yüksək təhlükəsizlik xarakterikdir;
- **Maqnit lentli** – əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün zəruri məlumat daşıyıcısı maqnit lent olan kartdır. Adətən, kart buraxılan zaman maqnit lent kodlaşdırılır. Maqnit lentdə əks olunan məlumatın oxunması kartın ödəniş terminalında quraşdırılmış kart oxuyucudan keçirilməsi zamanı baş verir;
- **Hibrid** – maqnit lenti və çipi özündə birləşdirən kartdır.

5.1.1 DEBET KART

Debet kart – bankomat və ya bankın kassalarında yerləşən POS-terminallar vasitəsilə nağd vəsaitlərin alınması, eləcə də nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsinə imkan verən ödəniş alətidir. Debet kart müştərinin bankdakı cari hesabına bağlı bank kartıdır və alış-veriş anında həmin hesabda olan məbləğ çərçivəsində vəsaitdən istifadə etməyə imkan verir. Daha doğrusu, müştəri debet kartı almaq üçün, ilk növbədə, bankda hesab açır, ora pul yatırır və yalnız bundan sonra mövcud vəsaitdən nağdsız formada istifadə edə bilər. Belə bir kart mahiyyət etibarilə sizin **“plastik” pulqabınız** rolunu oynayır.

Debet kartının köməkliyi ilə bankomatdan nağd pul çıxarmaq, pərakəndə və onlayn mağazalarda (xarici mağazalar da daxil olmaqla) alış-verişin hesabını ödəmək, başqa kartlara vəsait köçürmək mümkündür. Banklar debet kartlar üzrə xidmətin göstərilməsinə müxtəlif komissiya haqqı tələb edə bilər (məsələn, *kartın emissiya haqqı, hesabın illik xidməthaqqı, bankomatdan nağd pul çıxarılmasına görə komissiya və s.*).

Debet kartının əsas xüsusiyyəti kart sahibinin hesabındakı pul məbləğinin onun maliyyə imkanları ilə məhdudlaşdırılmasıdır. Yəni kart sahibi öz hesabında olan vəsaitdən artıq pul xərcləyə bilməz (*overdraft* istisna olmaqla). Məhz bu xüsusiyyəti və daha ucuz başa gəlməsi səbəbilə, gündəlik həyatımızda debet kartlardan geniş istifadə olunur. Əmək-haqqı, pensiya, təqaüd kartları buna misal ola bilər.

5.1.2 KREDİT KARTI

Kredit kartı debet kartı ilə bir çox ortaq cəhətlərə malik olsa da, fərqli bank məhsuludur. Hər iki kart növü mağaza və internetdə ödəniş etmək, bankomatdan nağd pul çıxarmaq, digər istifadəçiyə pul göndərmək üçün istifadə edilə bilər. Lakin debet kartdan fərqli olaraq, kredit kartı öz sahibinə bankdan götürülən borc pul vəsaitlərindən istifadə etmək imkanı verir və müştəri öz ödənişlərini bank vəsaiti hesabına həyata keçirir. Bu o deməkdir ki, müştəri istənilən zaman bankın ona təqdim etdiyi kredit xəttindən istifadə edə, xərclədiyi vəsait bir qədər gec geri qaytara bilər.

Kredit kartının əsas xüsusiyyətləri kredit limiti, güzəştli dövr və faiz dərəcəsidir.

- **Kredit limiti** – müştərinin müəyyən komissiya, yəni faiz dərəcəsi qarşılığında kartdan maksimum xərcləyə biləcəyi pul məbləğidir;
- **Güzəştli dövr** – kredit vəsaitindən faizsiz olaraq istifadə edilməsi mümkün olan zaman kəsiyidir;
- **Faiz dərəcəsi** – istifadə olunmuş pul vəsaitinə görə güzəştli dövr bitdikdən sonra hesablanmış faiz məbləğinin dərəcəsidir.

Kredit kartlarından istifadənin genişlənməsi zəruri ehtiyac yarandığı halda insanların lazımı maliyyə vəsaitinə sahib olmaması ilə meydana çıxır.

5.1.3 ƏVVƏLCƏDƏN ÖDƏNİLMİŞ KARTLAR

Əvvəlcədən ödənilmiş kart yalnız fiziki şəxslər tərəfindən istifadəsi nəzərdə tutulan, kiçik məbləği ödənişlərin həyata keçirilməsinə imkan verən, konsolidə edilmiş hesablar əsasında emissiya edilən kartdır. Bu tip kartları debet və kredit kartlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət onların ümumi olaraq bir hesaba bağlı olmaları ilə əlaqəlidir.

Bu kartlardan istifadə üzrə gündəlik və aylıq limitlər təyin edilir. Onların yüklənə bilən və ya yüklənməyən, eyniləşdirilən və ya eyniləşdirilməyən növləri vardır. Hədiyyə kartları buna misal ola bilər. Avropada bu kartları karta əsaslanan elektron pul kimi qruplaşdırırlar.

Əvvəlcədən ödənilmiş kartların istifadə olunmasında əsas məqsəd bank hesabı olmayan şəxslərin bu tip kartlar vasitəsilə nağdsız ödənişləri asanlıqla həyata keçirə bilməsidir. Həmçinin bu xidmət vasitəsilə banklar insanlarda nağdsız ödəniş verdişləri yaradır və daha sonra həmin şəxsləri daimi müştəriyə çevirərək hesab açdırmağa, şəxsi hesaba bağlı kartlardan istifadəyə stimullaşdırır.

Kartlar vasitəsilə ÖDƏNİŞ PROSESİ

5.2

ELEKTRON PUL

Elektron pul kartın çipində və ya serverdə elektron formada saxlanılır. Elektron pul onu emissiya edən təşkilatla yanaşı, digər təşkilatlar tərəfindən ödəniş aləti kimi qəbul edilir və əsasən, xırda məbləği ödənişlərin elektron köçürülməsinə imkan verir.

İstifadə edilməsinin xarakterinə və fiziki formasına görə elektron pul karta və şəbəkəyə əsaslanan formalarda olur. Karta əsaslanan elektron pul əvvəlcədən dəyəri ödənilmiş, üzərində çipi olan kart şəklində olur (**Proton** (Belçika), **Çipknip** (Niderland), **Qoldkart** (Almaniya), **Moneo** (Fransa), **Octopus** (Honqkonq), **Minipay** (İtaliya) və s.). Şəbəkəyə əsaslanan elektron pullar isə elektron pul təşkilatının serverində rəqəmsal şəkildə yerləşdirilir (**PayPal**, **Moneybookers**, **Neteller** (İngiltərə), **CP Books**, **Monetka** (Çexiya), **Ewire** (Danimarka), **Web-money**, **Yandex** (Rusiya), **E-gold** (ABŞ) və s.).

Karta əsaslanan elektron pul daha çox banklar tərəfindən emissiya edildiyindən bank olmayan elektron pul təşkilatları serverə əsaslanan elektron pul emissiya etməyə üstünlük verir.

Elektron pul ödəniş aləti olaraq özündə aşağıda göstərilənləri ehtiva etməlidir:

- elektron formada saxlanılır;
- onu emissiya edən təşkilatdan başqa, üçüncü təşkilat tərəfindən də ödəniş aləti kimi istifadə edilir;
- elektron pul istifadəçidən cəlb edilmiş vəsait həcmində emissiya edilir.

Şəbəkəyə əsaslanan elektron pulun əldə edilməsi və onunla əməliyyatların həyata keçirilməsi proseduru aşağıdakı formada olur:

- əvvəlcə elektron pul təşkilatının internet sahifəsində qeydiyyatdan keçərək istifadəçi adı və şifrə əldə edilir;
- elektron pul təşkilatının saytında müştəri üçün elektron pul hesabı açılır;
- elektron pul hesabına nağd pul, bank hesabı və ya ödəniş kartı vasitəsilə vəsait yüklənir;

- elektron pul təşkilatı ilə müqavilə bağlamış təsərrüfat subyektlərinin təklif etdiyi məhsullar məsafədən (onlayn) əldə edilir;
- hesabda olan vəsaitlə ödənişlər aparmaq, digər hesablara pul vəsaiti köçürmək və nağdlaşdırma imkanı olur (PayPal, Monebookers, Neteller və s.).

1998-ci ildə yaradılan PayPal elektron pul təşkilatı ilkin olaraq ABŞ-da ştatlar arasında pul köçürmələrini həyata keçirirdi. 24 ölkədə fəaliyyət göstərən PayPal elektron pul təşkilatı tərəfindən hal-hazırda ümumilikdə 162 milyondan çox hesab açılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, hüquqi baxımdan PayPal elektron pul təşkilatının fəaliyyəti ABŞ hökuməti tərəfindən bank kimi xarakterizə olunmur. O, 2004–2007-ci illər ərzində İngiltərədə PayPal elektron pul təşkilatı kimi qeydiyyatdan keçsə də, 2007-ci ildən sonra Lüksemburqda bank kimi qeydiyyatla alınmışdır. Təşkilatın hazırkı əsas fəaliyyəti elektron pulun emissiyasıdır.

PayPal elektron pul təşkilatında elektron pulun əldə edilməsi və onunla əməliyyat aşağıdakı kimi aparılır:

- istifadəçi PayPal-ın internet sahifəsi vasitəsilə təşkilatla məsafədən müqavilə bağlayaraq qeydiyyatdan keçir və hesab açır;
- istifadəçi karta və şəbəkəyə əsaslanan elektron pul əldə etmiş olur;
- elektron şəkildə açdığı hesabı beynəlxalq brendli ödəniş kartı, bank hesabı, sürətli pul köçürmələri və nağd pul vasitəsilə kreditləşdirir;
- istifadəçi PayPal ilə müqavilə bağlamış təsərrüfat subyektinin təklif etdiyi məhsul və xidmətləri əldə edir (mobil telefon, PC kompüter və POS-terminal vasitəsilə);
- istifadəçi PayPal-da açdığı hesab vasitəsilə pul köçürür və vəsaiti qəbul edir.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşları PayPal vasitəsilə açdıqları hesaba digər tərəflərdən vəsait qəbul edə bilmir. Buna görə də PayPal Azərbaycan Respublikası üçün elektron pul təşkilatı deyil, yalnız ödəniş şlüzüdür (vasitəçisidir). Yaxın gələcəkdə PayPal ölkəmiz üçün elektron pul təşkilatı kimi xidmət göstərəcəkdir.

PAYPALın işləmə mexanizmi

PAYPAL BANKI

PayPal

ŞƏBƏKƏ

İSTİFADƏÇİNİN BANKI
(Emitent bank)

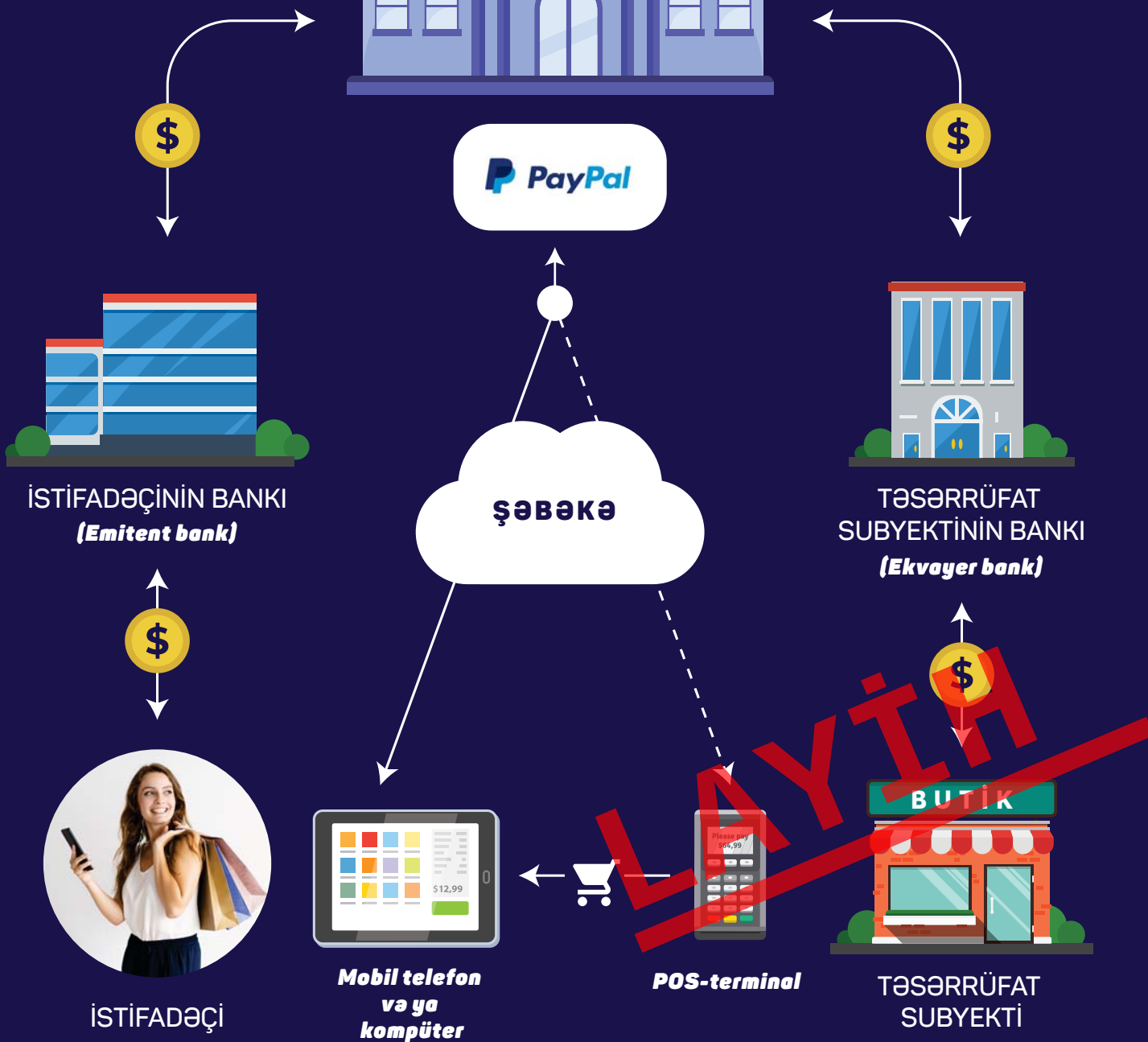
TƏSƏRRÜFAT
SUBYEKTİNİN BANKI
(Ekvoyer bank)

İSTİFADƏÇİ

Mobil telefon
və ya
kompüter

POS-terminal

TƏSƏRRÜFAT
SUBYEKTİ

Elektron puldan istifadənin həm onu emissiya edən təşkilatlar, həm də istifadəçilər üçün aşağıdakı üstünlükləri vardır:

- karta və şəbəkəyə əsaslanan elektron pulla xidmət haqqının aşağı olması və vaxta qənaət etməklə səmərəliliyin artması;
- bank hesabı açmadan elektron ödənişlərin həyata keçirilməsi;
- ölkədə və ya ölkədən kənar istənilən yerdə internetə daxil olmaqla ödənişin həyata keçirilməsi;
- elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi.

Elektron puldan istifadə üzrə aşağıdakı çatışmazlıqlar da mövcuddur:

- elektron pulun maksimum məbləğinin və onunla il ərzində həyata keçiriləcək əməliyyatların həcmi üzrə limitin mövcudluğu;
- bir elektron pul təşkilatının müştərisinin digər elektron pul təşkilatının şəbəkəsindən istifadə etməsində məhdudiyyətlərin olması;
- ödəniş vasitəsi kimi məhdud şəbəkə çərçivəsində qəbul edilməsi;
- çirkli pulların yuyulmasına qarşı nəzarət tədbirlərinin zəif olması.

Elektron pul ideyası ilk dəfə 1983-cü ildə meydana çıxsada, onun praktiki olaraq istifadəsinə 1990-cı ildə Hollandiyada "DigiCash" təşkilatının yaradılması ilə başlandı. Daha sonra "Coc-Cola" 1997-ci ildə mobil ödənişlərin istifadəsinə imkan verən satıcı maşınlar təklif etdi. Bundan sonra PayPal, eCash, WebMoney, Payoneer, cashU və s. kimi elektron pul təşkilatları yaranmağa başladı.

Keçdiyi tarixi yola nəzər salsaq, elektron pulun o qədər də inkişaf etmədiyinin şahidi olarıq. Bunun da əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Bu sahənin gənc və yeni olması;
2. Müştəri və təsərrüfat subyektinin marağının aşağı səviyyədə olması;
3. Elektron ticarətin inkişafından asılı olaraq onlayn ödənişlər üçün e-pul sxeminin tələb edilməməsi;
4. Müxtəlif növ ödəniş xidməti təchizatçıların mövcudluğu;
5. Aydın biznes sahəsinin olmaması;
6. Elektron pul təşkilatları üçün ağır tənzimləyici və nəzarət rejiminin mövcud olması;
7. e-pul direktivinin tətbiq edilməsi ilə hüquqi qeyri-müəyyənliyin mövcudluğu.

Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, elektron pulla virtual valyutalar və kriptovalyutalar tamamilə fərqli ödəniş alətləridir. Elektron pul bankın hesabına və ya elektron pul təşkilatının ödəniş hesabına bağlı olur və əməliyyatlar həmin təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Əməliyyatın həyata keçirilməsində hər hansı problem olduqda və ya vəsaitin itirilməsi faktı baş verdikdə bank və ya elektron pul təşkilatı zərərin qarşılınması üçün öhdəlik daşıyır. Lakin virtual valyutalarda vəziyyət tamamilə fərqlidir. Onlar qeyri-mərkəzləşdirilmiş prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Yəni hər bir müştəri öz hesabını idarə edir və baş vermiş problem üçün heç bir təşkilat məsuliyyət daşımır.

5.3

İNNOVATİV ÖDƏNİŞ METODLARI

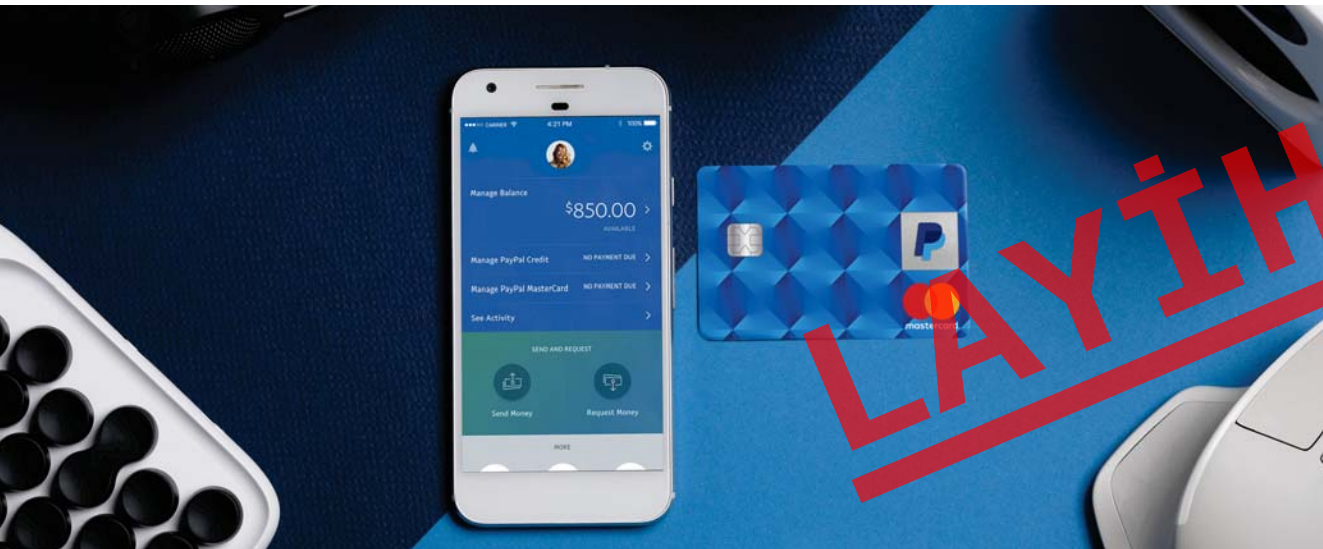

Rəqəmsal ödənişlər həyatımıza daxil olduqca həyat tərzimizi, gündəlik işlərimizi və vərdişlərimizi kökündən dəyişməkdədir. Zaman keçdikcə bütün dünyada fiziki pul-

larla daha az alış-veriş edilir. Artıq mağazalarda, restoran və kafelərdə, turizm məkanlarında və s. alıcılar nağdsız ödənişlərə daha çox üstünlük verirlər. Ölkəmizdə teatr və ya konsertlərə bilet almaq (iticket.az) və ya xaricdən kiçik elektronika malları almaq (amazon.com) üçün yada düşən ilk məkanlar internet saytlar, bir də rəqəmsal ödənişlərdir.

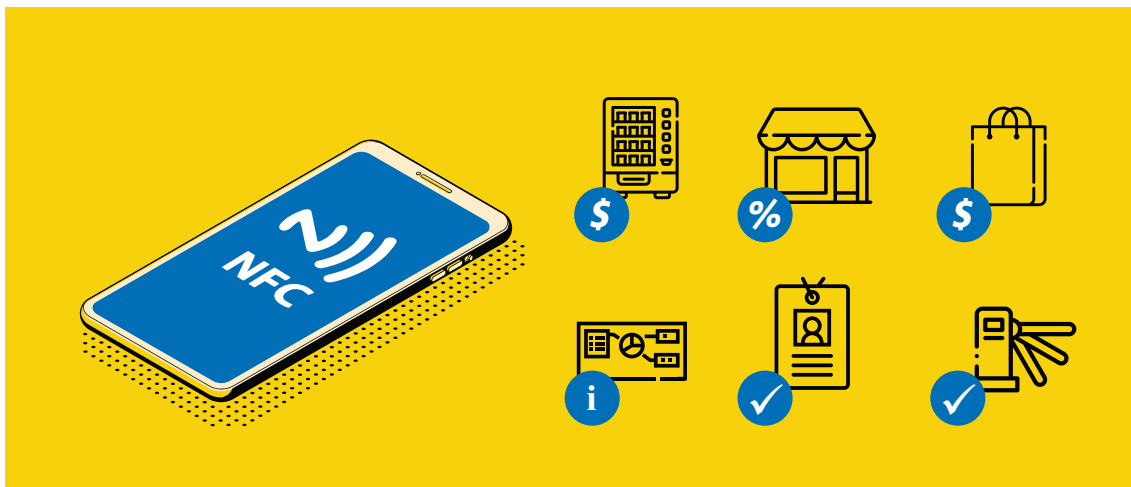
Lakin bu dəyişikliklərin özündə də davamlı olaraq təkmilləşmələr olur. Bir sıra ölkələrdə ödəniş kartlarından istifadə tədricən azalmağa başlayır. Artıq qlobal bazara daha rahat və müasir ödəniş növləri daxil olur, ödənişi sürətli və zövqlü prosesə çevirir. Qlobal lider olan **Visa və MasterCard** kimi korporasiyalar bir addım önə gedərək ödənişlərin qol saatları, brelok, üzük və ya digər vasitələrlə həyata keçirilməsini sınamaqdadır.

Mobil telefon bazarının inkişafı rəqəmsal ödənişlərin də kökündən dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Artıq maliyyə sahəsində banklara meydan oxuyan bir çox **Fintek** (*Financial Technology*) şirkətlər, xüsusilə də adlarını çox eşitdiyimiz mobil telefon (*Apple, Samsung*) və internet (*Google, Amazon*) nəhəngləri mövcuddur.

5.3.1 MOBİL ÖDƏNİŞLƏR

Hazırda mobil telefonda rəqəmsal pul kisəsi yaratmaq və orada ödəniş kartlarının rəqəmsal surətini şifrələnmiş formada saxlamaq mümkündür. Bu, ödəniş zamanı yalnız telefonu POS-terminala yaxınlaşdırmaqla sürətli və rahat formada ödəniş həyata keçirməyə imkan yaradır. Belə ödənişlər, əsasən, **NFC (Near Field Communications)** texnologiyası vasitəsilə baş verir – kart daxil olunmadan, sadəcə, yaxınlaşdırmaqla məlumatlar məsafədən terminala ötürülür.

Bu sahədə lider olan ApplePay xidməti, əsasən, Apple şirkətinin məhsullarında (iPhone, iPad, iPod və s.) bu xidməti mümkünləşdirir və ödəniş prosesinin təmin olunması üçün MasterCard təşkilatı ilə əməkdaşlıq edir. Bazarda analogi olaraq **SamsungPay** və **AndroidPay** texnologiyaları da mövcuddur. Bu mobil cüzdanlar ödəniş zamanı kart məlumatını şifrələyərək (buna tokenizasiya deyilir) Visa və ya MasterCard kimi təşkilatlar üzərindən ötürülməsinə və karta xidmət edən bank tərəfindən təsdiqlənməsinə imkan yaradır.

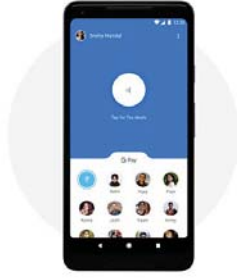
Mobil pul kisələri vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyat ardıcılığını diqqət yetirək:

1. İstifadəçi NFC texnologiyasını dəstəkləyən mobil telefonuna mobil pul kisəsi proqramını (məs., **G-Pay**) yükləyir və bank kartı məlumatlarını daxil edir;

2. Alış-veriş edəcəyi məkanda bu sistem dəstəklənsə, ödəniş zamanı, sadəcə, telefonunu POS-terminala yaxınlaşdırır;
3. PIN (şifrə) tələb olunduğu halda birbaşa telefonda daxil edir və ödəniş həyata keçir;
4. Program yenilənmiş balansı əks etdirir və ya bu haqda məlumatı banka ötürür.

Ödəniş barədə məlumat eyni zamanda mobil telefon nömrəsinə də göndərilir.

G Pay

Google şirkətinin məhsulu olan **G-Pay** mobil programını istənilən marka smartfona yükləmək və bank kartını əlavə edib yuxarıda qeyd olunan mobil ödənişləri həyata keçirmək mümkündür. Qeyd olunmuş ödənişləri həmçinin internet mağaza və restoranların mobil tətbiqlərində də istifadə etmək olar. Qərb ölkələrinin uğurlarına meydan oxuyan Yapon və Çin

şirkətlərindən təkcə **WeChat Pay** (Çin) şirkətinin artıq 1 milyarda yaxın istifadəçisi vardır.

Qeyd olunan sistemlər vasitəsilə P2P (peer to peer) köçürmələri də həyata keçirilir. Bu, gənclər arasında çox istifadə olunan xidmətdir. Bu zaman, sadəcə, mobil pul kisəsinin və ya ona bağlı olan ödəniş kartının balansından vəsaiti digər insanın pul

kisəsinə göndərmək mümkündür. Dünyada bunun ən məşhur və rahat nümunəsi hazırda **PayPal** sistemi tərəfindən təqdim olunur. İstifadəçilər pul göndərəcəkləri insanın elektron poçt ünvanını daxil etməklə ona vəsait ünvanlaya və ya pul tələb edə bilərlər.

Həmçinin bir sıra sistemlərdə ödəniş (və ya köçürmə) zamanı PIN kodu əvəzləyən **barmaq, üz və ya göz** ilə ödəniş həyata keçirmək də mümkündür. Bu biometrik məlumatlar kart sahibinin şəxsiyyətini eyniləşdirmək üçün PIN şifrədən də yaxşı kömək edir. PIN oğurlandığı halda heç kim barmağımızın izini və ya 3D üz quruluşunun surətini çıxara bilməz.

5.3.2 DİGƏR İNNOVATİV ÖDƏNİŞ TEKNOLOGİYALARI

Bir sıra aparıcı ölkələrdə hazırda ani ödəniş sistemləri (*Instant Payment Systems*) tətbiq edilməkdədir. Son onillik ərzində populyarlıq qazanmağa başlamış bu ödəniş sistemlərinin digərlərindən əsas üstünlüyü pul vəsaitinin son məntəqəyə anında çatmasıdır. Ənənəvi bank ödənişlərində, o cümlədən ödəniş kartı əməliyyatlarında real pul vəsaiti əməliyyatdan 1-2 gün sonra alıcının (və ya mağazanın)

bank hesabına otursunsa, ani ödəniş zamanı bunun üçün 5-10 saniyə lazım gəlir. Bu imkan da artıq sürətlə təkmilləşən bank texnologiyalarında labüd şərtə çevrilməkdədir.

QR kod

Bankların mobil bankçılıq proqramı üzərindən və ya elə sistemin öz mobil proqramı vasitəsilə QR kod* (*Quick Response*) skan olunmaqla ödəniş aparmaq və ya istənilən şəxsin mobil nömrəsi üzərindən ona pul köçürmək mümkündür.

* Ödəniş məlumatları xüsusi ştrix kod formasında həkk olunur ki, sistem avtomatik rejimdə oxuya bilsin.

Avropada, xüsusilə Hollandiyada məşhur olan "iDeal" ödəniş sistemi onlayn ticarətdə istehlakçılara çox fayda verir. Belə ki bank hesablarından aktiv istifadə edən avropalılar hər hansı veb saytda alış-veriş edərkən birbaşa öz bank hesablarından istifadə edərək ödəniş edə bilirlər. iDeal sistemi bunun üçün hər bir banka çıxış əldə etməklə müştəriyə istədiyi bank hesabı ilə ödənişi reallaşdırmaq imkanı verir. Bu da ödəniş kartına olan ehtiyacı tamamilə aradan qaldırır.

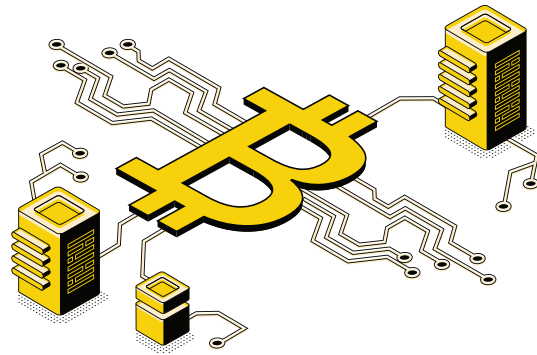
Texnoloji tərəqqi bizə **Əşyalar Interneti** (*Internet of Things*) və **Süni İntellekt** (*Artificial Intelligence*) kimi son nailiyyətləri təqdim etmiş və artıq bank sahəsində onların real tətbiqi

araşdırılır. Əşyalar İnterneti insanların istifadəsində olan bir sıra əşyaların daim internetə çıxışı olmaqla bir-biri ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyəti deməkdir. Məsələn, evdə televizor, soyuducu, qəhvə aparatı, hətta işıqlar və havalandırma sistemi də internet üzərindən idarə oluna bilər. Süni İntellekt isə, əsasən, irihəcmli məlumatlardan (**Big Data**) istifadə edərək kompüter sistemlərinə insan kimi qərarlar vermək, öyrənmək və öyrəndiklərini tətbiq etmək imkanı qazandırır.

Məsələn, daim istifadəçi ilə ünsiyyətdə olan sistemlər onun xasiyyətini, xoşladığı və ya xoşlamadığı, həmçinin üstünlük verdiyi şeyləri öyrənir. Məsələn, o, evdə qəhvə hazırlamağı xoşlayan sahibinə tükəndiyi halda süd və qəhvə, çiçək sevən sahibinin ad gününə gül sifariş edə bilər.

5.4

VİRTUAL VALYUTALAR (KRİPTOVALYUTALAR)

Virtual valyutalar, əsasən, 2009–2010-cu illərdə meydana çıxmağa başladı. İlk dəfə virtual valyuta kimi Bitcoin yarandı və bununla da Blockchain platforması sayəsində kriptovalyutaların əsası qoyuldu.

Daha sonra **Etherium (ETH)**, **Ripple (XRP)**, **Bitcoin Cash**, **Litecoin** və s. məşhur kriptovalyutalar meydana oldu. Onların idarə olunması müstəqil şəkildə həyata keçirilir (mərkəzi bank, bank, kart təşkilatları və digər tərəflərin vasitəçiliyini tələb etmir) və birbaşa olaraq rəqəmsal (fiziki forması mövcud deyil) valyutalardır. Bildiyimiz digər valyutalardan (dollar, avro, manat) fərqli olaraq Bitcoin hər hansı bir hökumət və ya hüquqi şəxs tərəfindən dəstəklənmir, yəni heç mərkəzi bank tərəfindən də buraxılmır. Bu əməliyyatlarda ənənəvi maliyyə institutları iştirak etmir.

Bitcoin şəbəkəsi tamamilə sərbəstdir, əməliyyatların bütün qeydiyyatı sistemin istifadəçiləri tərəfindən avtomatik qaydada aparılır. Bu əmə-

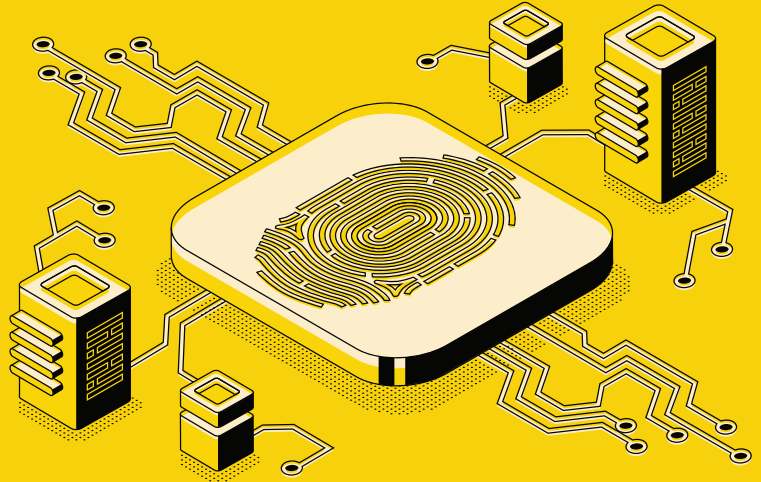
liyyatların aparılması və valyuta buraxılışının idarə edilməsi kriptografiyanın prinsiplərinə əsaslandığına görə ona bəzən gizli valyuta kimi də istinad edilir. Hər bir Bitcoin və istifadəçi şifrələnir, hər əməliyyat müstəqil şəkildə ümumi "qeydiyyat kitabı"nda qeydə alınır. Bu qeydiyyat Blockchain platforması üzərindən istifadəçinin kompüterinin yaddaşında kriptografik üsullarla şifrələnərək saxlanılır. Bu isə sistemə hücum etmək istəyən dələduzları dünyada bütün istifadəçilərin, ən azı, 51%-nin kompüterinə müdaxilə etmək məcburiyyətində qoyur. Bu, həddən artıq çətin iş olduğundan sözügedən sistemin banklardan daha təhlükəsiz olduğu faktı, demək olar ki, hər kəs tərəfindən qəbul edilir.

Kriptovalyuta əldə etmək istəyən şəxslər, ilk növbədə, müvafiq birjaların veb saytları və ya mobil proqramları vasitəsilə qeydiyyattan keçməlidirlər. Daha sonra ya bank hesabı, ya ödəniş kartını əlaqələndirməli və ya sadəcə, oradakı rəqəmsal pul kisəsinə ödəniş edərək vəsait yatırmalıdırlar. Beləliklə, həmin birjanın ticarət etdiyi kriptovalyutaları alıb-sata və ya həmin cüzdanda saxlaya bilirlər. Eyni zamanda bu valyutayı (yəni valyutanın sistemdə qeydiyyat şifrəsini) kompüterə endirməklə çap edib kağızda qorumaq mümkündür. Kompüter və ya sistemdə hər hansı texniki problem olduğu halda belə, bu vasitə ilə virtual valyutayı hər zaman bərpa etmək olar.

Virtual valyutalarla spekulasiyalar (maddi maraq üçün qısa müddətli ticarət) edildi-yi və onlara heç bir dövlət və ya təşkilat tərəfindən nəzarət olunmadığı üçün qiymətləri tez-tez dəyişir. Bu səbəbdən də qısa zamanda pul qazanmaq arzusu ilə yaşayan bir çox insan bu valyuta ilə ticarət etməyə başlamış, nəticədə çoxlu pul itirmişdir. 2010-cu ildə qiyməti heç 1 ABŞ dolları olmayan Bitcoinin dəyəri 2017-ci ildə 20 000 ABŞ dollarına kimi yüksəlmişdi. Digər kriptovalyutaların da bu cür fəaliyyəti təbii olaraq bir çox investorların marağını cəlb etmiş, bununla da onların global olaraq ümumi dəyəri 180 milyard dollara çatmışdır.

Rəqəmsal valyutalar ənənəvi "vergi cənnəti" xüsusiyyətlərinə malikdir. Yəni bu yolla qazancı vergi orqanlarından gizlətmək asandır. Virtual valyutalarda tərəflərin vəzifə və öhdəliklərini tənzimləyən hər hansı bir qanun və ya təlimat mövcud deyildir.

6.

NAĞDSIZ ÖDƏNİŞLƏRDƏ TƏHLÜKƏSİZLİK

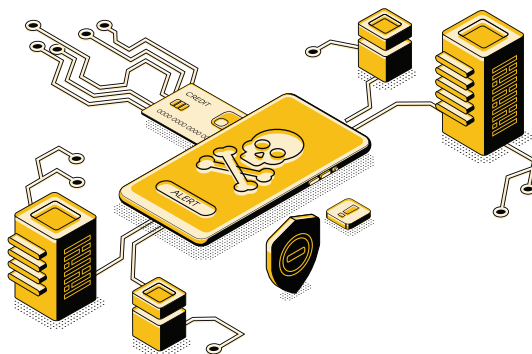
Günümüzdə istehlakçıların vərdisləri, iqtisadi texnologiyalar və ödəniş sahəsində innovasiyalar çox sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf istifadəçilərə davamlı olaraq rahatlıq, sürət və qənaət etmək imkanı ilə yanaşı, fırıldaqçıların varlanması üçün də çoxlu imkanlar yaradır. Bank hesablarına məsafədən daxil olmaq məqsədilə müvafiq texnologiyalar müştəriyə rahatlıq bəxş etsə də, qanundan kənar insanlar da bu hesablara müdaxilə etmək fürsəti qazanır. Bankların və digər maliyyə təşkilatlarının istifadə etdiyi texnoloji həlləri gecə-gündüz öyrənən və onlara qarşı yeni hücum taktikaları tətbiq edən internet dələduzlarına qarşı ehtiyatlı olmaq lazımdır. Ödəniş vasitələrindən istifadə edərkən minimum təhlükəsizlik tələblərinə riayət etməli, bank hesabı, ödəniş kartı və ya onlayn profilləriniz haqqında həssas məlumatları mühafizə etməlisiniz.

6.1

ÖDƏNİŞ KARTLARI İLƏ FIRILDAQÇILIQ

Kart sahibi haqqında məlumatların ödəniş kartının üzərində həkk olunması onu fırıldaqçılar üçün ən maraqlı vasitələrdən birinə çevirmişdir. Ödəniş kartlarının əksəriyyətinin üzərində 16 rəqəmli nömrə (*PAN – permanent account number*), kartın qüvvədəolma müddəti və 3 rəqəmli təhlükəsizlik şifrəsi həkk edilmişdir. Bu məlumatlar şifrələnərək ödəniş kartının (adətən, arxasında olan) maqnit lentinə də yazılır. Fırıldaqçılar onları əldə etdikdə kart sahibinin bank hesabına çıxış əldə etmək imkanı qazanmış olurlar. Yəni kart vasitəsilə əməliyyatlar apararaq pullarınızı mənimsəyə bilirlər.

Ödəniş kartları bölməsində qeyd olunduğu kimi, bu kartlar maqnit lentli, çipli və ya hibrid formada buraxıla bilər. Hazırda kartların böyük əksəriyyəti hibrid kartlardır və məlumatlar həm maqnit lentdə, həm də çipdə yazılır. Çipdən məlumatların qeyri-qanuni şəkildə əldə edilməsi texniki olaraq çox çətindir. Ona görə də, adətən, ödəniş əməliyyatı zama-

nı bankomat və ya POS-terminallar məlumatları, ilk növbədə, çipdən oxumalı və ödəniş əməliyyatını orada yazılan təlimat çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Lakin bəzi ölkələrdə hələ də yalnız maqnit lentli kartlar (yəni məlumatları yalnız maqnit lentə yazılan) və bu lenti oxumağı bacaran ödəniş vasitələri olduğuna görə, kartlar hələ də hibrid (çip və maqnit) formada buraxılır. Çünki turistik səfərdə olduğunuz zaman bəzi ölkələrdə çipli kartla bağlı çətinliklə qarşılaşa bilərsiniz. Bu baxımdan, ödəniş kartının digər şəxslərin əlinə keçməməsinə və şübhəli yerlərdə istifadə olunmamasına diqqət yetirmək lazımdır.

Ödəniş kartları ilə aparılan əməliyyatlarda ən çox yayılmış fırıldaqçılıq növləri aşağıdakılardır:

KARTIN SAXTALAŞDIRILMASI (COUNTERFEİD CARD):

Kart məlumatlarının qanunsuz yollarla əldə olunaraq surətinin çıxarılması, adətən, bankomatlarda kart oxuyucusuna yerləşdirilən skimming (skimming) qurğuları vasitəsilə həyata keçirilir. Kartı bankomata daxil edən və heç nədən xəbəri olmayan kart sahibinin kart məlumatlarının skimming qurğusu vasitəsilə əldə olunduğundan və yaxınlıqda yerləşən dələduzun kompüterinə göndərildiyindən xəbəri olmur. O, pullarını və kartını götürərək sakitcə yoluna davam edir. Lakin daha sonra kart məlumatları ilə kartın surəti dələduzlar tərəfindən çıxarılır, dünyanın bir çox yerlərində istifadə olunur və bank hesabındakı vəsait əldə edilir.

Bu səbəbdən işıqlandırılmamış, nəzarətdən kənar və ümumiyyətlə, şübhəli bankomatlardan istifadə etməkdən çəkinmək lazımdır. PIN şifrənin də əldə olunması üçün belə ödəniş vasitələri ətrafında gizli kameralar quraşdırıla bilər.

Eyni zamanda kart məlumatlarından tanınmamış və şübhəli bilinən veb saytlarda istifadə etmək tövsiyə olunmur. Hər zaman onlayn veb saytların təhlükəsiz formada şifrələndiyinə (TSL) əmin olduğdan sonra ödəniş etmək lazımdır.

KARTSIZ MƏKANLARDA FIRILDAQQILIQ (CARD NOT PRESENT – CNP)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əldə olunmuş kart məlumatları, əsasən, internet üzərindən fırıldaqçılıq əməliyyatlarının (xüsusilə onlayn ödənişlər) həyata keçirilməsində istifadə olunur. Yeni fırıldaqçı şəxslər əldə olunmuş kart məlumatlarını istər pərakəndə yolla, istərsə də xüsusi proqram təminatının köməyi ilə bir çox veb saytlarda ödəniş həyata keçirmək üçün yoxlayırlar. Ödəniş uğursuz olduğu halda dövrü olaraq sonra yenə də cəhd edilir. Təəssüf ki, bu tipli əməliyyatlarda fırıldaqçıların yerinin müəyyən olunması o qədər də asan deyil, çünki internetə çıxış məkanının (IP ünvan) və şəxsiyyətin müəyyən olunması imkanı ilə yanaşı, onları gizlətmək texnologiyaları da mövcuddur.

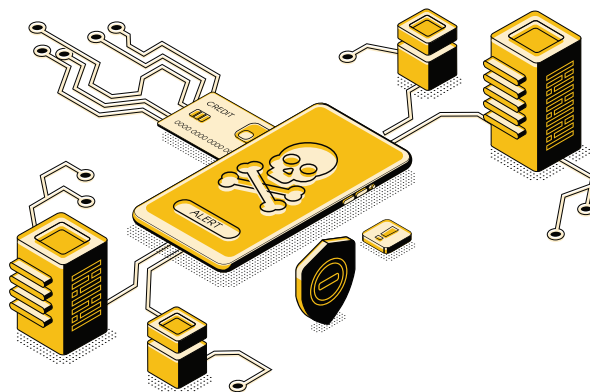
Bu tipli fırıldaqçılıq hallarından yayınmaq üçün **“3D Secure”** xidməti yaradılmışdır. Bu xidmətdən istifadə etmək üçün kart istifadəçisi əvvəlcədən mobil nömrəsini bankda qeydiyyatdan keçirir, sonra hər əməliyyat zamanı SMS vasitəsilə unikal şifrə alır və yalnız onu daxil etdikdə ödəniş həyata keçir. Bu da sahibinin kart məlumatlarını oğurlamış şəxslər üçün fırıldaq ödənişlər aparmağa çətinlik yaradır. Lakin hələ də bir sıra banklarda (vəb saytlara xidmət edən ekvayer banklar) bu proses tətbiq edilməyə bilər.

Hal-hazırda dünyada ən çox kart dələduzluğu məhz kartın fiziki olaraq istifadə olunmadığı məkanlarda baş verir. Aparılan araşdırmalara görə, CNP fırıldaqçılığı ucbatından 2018–2023-cü illər arasında bütün dünyada, ən azı, 130 milyard ABŞ dolları vəsaitin itiriləcəyi proqnozlaşdırılır. Ekspertlərin fikrinə görə, bu fırıldaqçılıq növünün “uğuru”nun əsas səbəbi kartların çipə keçməsi və bununla da fiziki kartın saxtalaşdırılmasının çətinləşməsidir.

6.2

ELEKTRON MƏKANLARDA FIRILDAQÇILIQ

İnternet məkanında bank əməliyyatlarına müdaxilə edilərək insanların şəxsi vəsaitlərinin mənimsənilməsi məqsədilə, bir çox fırıldaqçılara yol verilir. Kompüter və ya mobil telefonlara göndərilmiş viruslar vasitəsilə və ya insanın öz bankı ilə əlaqə qurduğu zaman (internet və ya mobil bankçılıq) müdaxilə yolu ilə həssas məlumatları əldə etmək mümkündür.

Bu məlumatlar, əsasən, aşağıdakılar ola bilər:

- bank hesabı və ya ödəniş kartı məlumatları;
- şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlər (ad, soyad, ata adı, sənədin nömrəsi və s.);
- elektron bankçılıq sistemlərinə giriş məlumatları (istifadəçi adı və şifrə);
- ev və ya iş ünvanı (ödəmələrdə verifikasiya və ya saxta sənədlər üçün);
- vəzifə və iş səlahiyyətləri.

Əldə olunmuş bu məlumatlar əsasında daha sonra özlərini həmin şəxs kimi qələmə verməklə aşağıdakı əməliyyatları apara bilərlər (təbii ki, bu siyahı daha böyükdür):

- bank hesabına daxil olub vəsaiti öz hesablarına köçürə bilər;
- kartlarının surətini çıxarib pullarını nağdlaşdırır;
- şəxsi məlumatlarla saxta sənəd yaradıb sahibinin yerinə bank hesabı açır;
- elektron bankçılıq sisteminə daxil olaraq onun yerinə təlimatlar verər, vəsaitlərini mənimsəyər və ya adından terrorizmə maddi dəstək göstərə bilər;
- şəxsin adından iş kompüterinə daxil olmaqla işlədiyi təşkilata zərər vuraraq onu ciddi təhlükəyə atar.

Bir sıra fırıldaqçılıq növlərinin mahiyyətinə yaxından nəzər yetirək:

LAZIM

FİŞİNG (PHISHING)

Bu fırıldaqçılıq növünün ən çox yayılma kanalı elektron poçta gələn saysız-hesabsız elektron məktublardır. Adətən, insana hər hansı pul və ya uduş qazandığı bildirilir və məlumat tələb edilir. Buna ən məşhur nümunə Nigeriya Şahzadəsi ləqəbi almış dələduzluq təcrübəsidir. Özünü hansısa Nigeriya kralının və ya məmurunun qohumu olaraq təqdim edən şəxs milyonlarla pul vəd edərək insandan şəxsi məlumatlar tələb edir.

Davamlı olaraq alınan (etibar olunan) elektron məktubları imitasiya (surətini çıxarmaqla) etməklə ona viruslar göndərilə bilər və nəticədə kompüterə daxil olaraq istənilən fəaliyyət aparıla bilər.

Bir neçə il əvvəl Azərbaycanda bank əməkdaşlarının kompüterinə bu yolla daxil olan internet dələduzları bankın elektron şəbəkəsinə sirayət etməyi bacarmışlar. Sonra bankın digər əməkdaşlarının səlahiyyətlərindən istifadə etməklə müxtəlif insanların adlarına ödəniş kartları sifariş vermiş və daha sonra xaricdə o kartlara köçürülmüş milyonlarla vəsaiti nəğdlaşdırmışlar. Təbii ki, bir müddət sonra hüquq mühafizə orqanları tərəfindən yaxalanaraq həbs olunmuşlar.

SAXTA ANTI-VİRUS XƏBƏRDARLIQLARI

İnternet saytlarının bəzilərində ucuz və ya ödənişsiz anti-virus proqramları təklif olunur ki, onu yüklədikdən sonra kompüterə gizli virus yüklənir və şəxsi məlumatlara çıxış əldə edilir. Bu yolla hətta insan şantaj olunaraq ondan kompüter fayllarının silinməsi və ya şəxsi məlumatlarının bölüşülməsi təhdidi ilə pul tələb oluna bilər.

SAXTA BITCOİN TƏKLİFLƏRİ

Yaxud baha qiymətə satmaq məqsədilə çox ucuz qiymətə Bitcoin təklif oluna bilər. Fırıldaqçılığın qurbanı saxta birjaya daxil olaraq öz bank məlumatlarını və ya ödəniş kartını daxil edərək, bununla da bankdakı vəsaiti ilə sağollaşa bilər.

Buraxılış məlumatı

BANKÇILIQ VƏ RƏQƏMSAL ÖDƏNİSLƏR

DƏRS VƏSAITİ

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Xəyaləddin Tağıyev**
Emil Rüstəmov
Rəşad Qasimov
Kəmalə Rəsullu

Buraxılışa məsul	Rafiq Kazimov
Baş redaktor	Ülkər Məmmədova
Dizayner	Nurlan Nəhmətov
Səhifələyici	Nurlan Nəhmətov
Korrektor	Nübar Qarayeva
Redaktor	Nərgiz Cəbbarlı
Texniki redaktor	Sevinc Yusifova
Texniki direktor	Xəqani Fərzəliyev
Nəşriyyat direktoru	Sevil İsmayılova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2019

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 6,5. Formatı 84x108^{1/8}.
Səhifə sayı 52. Bakı – 2019

“Şərq-Qərb” ASC
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17

LAYIH

